

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Məsimova Arzu Heydər qızı

**Cəmiyyət-təbiət münasibətlərinin müasir strategiyası və təbii mühitin
mühafizəsinin ekoloji-hüquqi aspektləri
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

İxtisasın adı:

Elmi rəhbər

dos.İ.B.Xəlilov

Magistr proqramının rəhbəri:

dos.F.Novruzova

Kafedra müdiri:

dos.V.Z.Mehdiyeva

BAKİ – 2018

Mündəricat

Giriş.....	3
Fəsil I. Təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və onun	
 tənzimlənməsi.....	7
1.1. Cəmiyyətlə təbiət arasında ekoloji münasibət və təbəitin inkişaf	
qanunları.....	7
1.2. Təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin tənzimlənməsi və ekoloji-	
iqtisadi problemlər.....	13
1.3. Cəmiyyət-təbiət münasibətlərində ekobioetikanın rolu.....	19
Fəsil II. Cəmiyyət-təbiət münasibətlərinin müasir strategiyası	
 və qlobal modellər.....	30
2.1. Davamlı inkişaf konsepsiyası, proqram və qlobal modellər.....	30
2.2. Yaşıl iqtisadiyyat və müasir dövrdə inkişafın məqsədləri.....	43
2.3. Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişafa keçid konsepsiyası.....	55
Fəsil III. Ətraf mühitin keyfiyyətinin normativ-hüquqi	
 əsasları və beynəlxalq əməkdaşlıq formaları.....	60
3.1. Ətraf təbii mühitin keyfiyyətinin idarə olunmasının hüquqi əsasları	
və ekoloji cinayətlər.....	60
3.2. Ətraf təbii mühitin keyfiyyətinin mühafizəsi üzrə beynəlxalq	
kanvensiyalar və yardım mənbələri.....	60
Nəticə və təkliflər.....	71
Ədəbiyyat siyahısı.....	73

Giriş

Mövzunun aktuallığı. XX əsrin qlobal problemlərindən biri ətraf mühitə antropogen təsirin daha da güclənməsidir. Bəşəriyyət öz mövcudluğuna görə təbiətə borcludur. İnsanlar təbiətdə özlərinə lazım olan şeyi tapmadıqda təbiət materialından istifadə edərək onu özləri yaratmışlar. Maddi istehsalda əmək təbiəti dəyişdirməyin vasitəsi kimi çıxış edir. İnsan təkcə təbiətin predmetlərinin formalarını dəyişdirmir, həm də həmin predmetlərdə özünün şüurlu məqsədini təcəssüm etdirir. O, təbiətə təsir edərək onu dəyişdirməklə bərabər öz təbiətini də dəyişdirir. Dəyişdirilmiş, məhsuldar hala çevrilmiş təbiət insanın gələcək inkişafı üçün həlledici şertə çevrilir. İnsan özü təbiətdən yaransa da, təbiətin ayrılmaz hissəsi olaraq qalır. Bununla yanaşı insan təbiətə qarşı həmişə bir təbii-sosial qüvvə kimi durur. Təbiət maddi rifah istehsalı prosesinin daimi, əbədi və zəruri şərtidir. Təbiətin verdiyi və insanın ondan aldığı şeylər istehsalın və həyatın əsasıdır. Təbii şərait istehsalın müxtəlif sahələrinin inkişafı və yerləşməsinə həlledici təsir göstərir. Həmin şərait ya inkişafı asanlaşdırır, yaxud da maddi istehsalın inkişafını çətinləşdirir, bununla da əmək məhsuldarlığının artımına birbaşa və dolaylı təsir edir. Maddi istehsalda insan öz həyatı üçün təbiəti mənimsəyir. Bununla yanaşı istehsalda kortəbii, lokal və qlobal proseslər fəaliyyət göstərir. Tarixən insan təbiəti öyrənir və ondan istifadə edir. İnsan tərəfindən yaradılmış predmetlər, təbiətdə edilmiş dəyişikliklər təbiətin öz predmet və hadisələri kimi real və obyektivdir. İnsanın təbiətin kortəbii qüvvələrinin təsirindən qismən mühafizə edilməsi onu təbiətdən təcrid etmir, əksinə onu təbiətlə getdikcə yaxınlaşdırır, təbiətin daha geniş şəkildə maddi istehsal prosesinə daxil edilməsinə şəvq edir. Kimyəvi birləşmələrin təbiətdə sintezini, canlı orqanizmlərin çirklənmiş ətraf mühitə uyğunlaşmasını və s. buna misal göstərmək olar. Ətraf mühitin çirklənməsi, təbii sərvətlərin tükənməsi və təbii ekoloji tarazlığın pozulması qorxusu, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrini tənzimləməyin yeni formasını yaratmışdır ki, bu da təbiətin mühafizəsi adlanır. Bununla bağlı insanın fəaliyyəti ətraf mühitə qarşı insanın apardığı ardıcıl

fəaliyyətə qarşı yönəlmiş əks reaksiya formasıdır ki, onun da əsas məqsədi cəmiyyət və dövlətin köməyi ilə təbiət və cəmiyyət arasındakı münasibətləri daha səmərəli tənzimləməkdir. Təbii sferada olan bütün mürəkkəbliyə, təbiət elmlərinin lazımi səviyyədə olmadığına baxmayaraq, alimlər ekologiya hüququnun elmi-metodoloji əsasının işlənilib hazırlanması üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən, cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirinə dair bir sıra əsas müddəaları işləyib hazırlamışlar ki, həmin məsələlərin dissertasiya işində geniş araşdırılması işin aktuallığını daha da artırır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi :

— Optimal təbii şərait təminatı olmadan insan varlığının qeyri-mümkünlüyünü araşdırmaq;

— Ətraf mühitə insan fəaliyyətinin səmərəli təsirinin labüdlüyünü qiymətləndirmək;

— Cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirinin tarixi qanunauyğunluğunu nəzərə almaq;

— Cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirinin iqtisadi qiymətləndirilməsini müəyyən etmək;

— Təbiət vahid sistem, istehsalat əməliyyatları isə idarə və müəssisə çərçivəsində sosial sistemlər olmaqla inteqrasiya yaratmasını aydınlaşdırmaq. Əgər təbiətdən istifadə sahəsində işlər planlı, səmərəli aparılmasa, istehsalat labüd şəkildə təbiətin vahidliyi və bütövlüyünə zərər vuracaqdır.

— İndiki və gələcək nəsillər naminə ətraf mühitin mühafizəsi, optimallaşdırılması və yaxşılaşdırılması məqsədi ilə cəmiyyət-təbiət münasibətlərini tənzimləyən hüquqi normativlərdən geniş və səmərəli istifadə etmək

— Təbiətdən və onun resurslarından davamlı istifadə olunmasını, ətraf mühitin mühafizəsini və idarə olunmasını tənzimləmək məqsəqi ilə Beynəlxalq Öməkdaşlıq və Yardımlardan səmərəli istifadəni təmin etmək

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli labüd bilinmişdir:

1. Cəmiyyətin təbii ehtiyatlara tələbatını təmin etmək və ətraf mühitin zəruri ekoloji keyfiyyətini qoruyub saxlamaq,
2. Cəmiyyət və təbiət arasındakı qarşılıqlı əlaqə və ya təsir prosesində münasibətlər sistemini qiymətləndirmək,
3. Gələcək nəsillərin mənafeyini nəzərə almaqla cəmiyyət və təbiət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin optimallaşdırma metodlarını işləyib hazırlamaq,
4. Təbiətdən səmərəli istifadə sahəsində Beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi,
5. Təbiətdən səmərəli istifadənin hüquqi və təşkili şəraitinin formalaşdırılması,
6. Təbii mühit cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsində məhsuldar qüvvələrə təsir göstərdiyi kimi, təsərrüfat sahələrinin müxtəlifliyinə də təsir göstərmişdir ki, bu da cəmiyyətin dinamik inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Tədqiqat obyektı. Cəmiyyət-təbiət münasibətlərinin müasir strategiyası və təbii mühitin keyfiyyətinin mühafizəsinin ekoloji-hüquqi qiymətləndirilməsi, təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin təhlil və tədqiq olunması müasir elmin qarşısında duran vacib problemlərdəndir və dissertasiya işinin elmi- metodiki aspektləridir.

Elmi yenilik. Ədəbiyyat mənbələri əsasında təbiətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqənin xarakteri araşdırılmış, elmi-texniki inqilab şəraitində insanların getdikcə artan tələbatının ödənilməsi məqsədilə onların təbiətə təsir dairəsinin genişlənməsi sahələri müəyyən edilmişdir. İnsanların təbii proseslərə müdaxiləsinin xarakteri, onun nəticələri, resurslardan dayanıqlı istifadə nəticəsində ekosistemlərin qorunmasının hüquqi aspektləri və əməkdaşlıq yolları təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənmə metodları. Tədqiqat zamanı Dövlət Statistika Komitəsi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, MEA-nın Coğrafiya İnstitutunun statistik və fond materialları, çoxsaylı ədəbiyyat mənbələrindən istifadə edilmişdir. Tədqiqat metodları kimi kəmərial, analitik, statistik, ümumiləşdirmə, kartoqrafik, təhlil və s. üsullar tətbiq edilmişdir.

İşin praktik əhəmiyyəti. Cəmiyyət-təbiət münasibətlərinin müasir strategiyasının hazırlanmasında, cəmiyyətin inkişafında təbii mühitin müsbət və mənfi rolunun qiymətləndirilməsində, ətraf mühitin mühafizə tədbirlərinin hazırlanmasında və hüquqi qiymətləndirilməsində, Azərbaycanda davamlı inkişaf göstəricilərinin, yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf göstəricilərinin hesablanması və proqnozlaşdırılmasında alınmış nəticələrdən istifadə etmək yerinə yetirilən işin praktiki əhəmiyyətini təşkil edir.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Fəsil I. Təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və onun tənzimlənməsi

1.1. Cəmiyyətlə təbiət arasında ekoloji münasibət və təbəitin inkişaf qanunları

Tarixən insanın təbiətlə münasibəti təbii resurslardan öz maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi üçün istifadəsi əsasında qurulmuşdur. Bu tip əlaqənin əsasında iqtisadi münasibət durur. Resurslardan istifadənin miqyası ətraf təbii mühitin tükənməsi, çirklənməsi və dağılmasına səbəb olur. Bu isə bir tərəfdən təbiətdə cəmiyyət arasında münasibət yaratdı. Digər tərəfdən isə qarşılıqlı münasibətlərin yeni forması olan ekoloji münasibət formasının yaranmasına səbəb oldu. Bu münasibət formasının əsasında canlı orqanizmlərin, o cümlədən insanın təbii yaşayış mühitinin mühafizəsi durur.

Ekosistemlərin dağılmasının və tükənməsinin əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Təbiətdə qida resurslarının yaranması və istehlakı tullantısız sikl üzrə baş verir. Lakin bundan fərqli olaraq insan tərəfindən həyata keçirilən mal-material istehsalı zamanı tullantılar meydana gəlir. Öz tələbatlarının ödənilməsi üçün insana bir ildə 30 t xammal tələb olunur ki, bunun da 90-95%-ni tullantılar təşkil edir. Əvvəlki dövrlərdə təbii sistemlər insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan tullantıları emal edərkən zərərsizləşdirir, özünü onların ziyanlı təsirindən müdafiə edə bilirdi. Müasir dövrdə isə biosferin özünü təmizləmə və özünü tənzimləmə imkanları artıq demək olar ki, tükənmişdir.

2. Təbii mühitin həcmi insanın təsərrüfat fəaliyyətinin bütün tullantılarını emal etməyə kifayət etmir. Onların qalaqlanaraq toplanması ətraf mühitin global çirklənməsi və təbii ekosistemlərin degradasiyası təhlükəsi yaradır.

3. Faydalı qazıntıların ehtiyatı fiziki-kimyəvi şərait və bizim planetin ölçüləri ilə məhdudlaşdığından getdikcə tükənir.

4. İnsanın dağıdıcı fəaliyyətinin nəticəsi uzunmüddətli olub bir nəslin dövrü ilə kifayətlənmir. Bundan başqa, bir ərazidə təbiətə olan təsirin nəticəsi ondan çox-

çox uzaqlarda əks oluna bilər. Bu da hər hansı təsərrüfat fəaliyyətinin zişansızlığı haqqında yanlış təsəvvürlər yaradır (8).

Sosial stabillik və təbii ekosistemlərin dayanıqlılığı bir medalın 2 üzüdür. Təbii və sosial-iqtisadi sistemlərin inkişafı strukturların və əlaqələrin mürəkkəbliyi nəzəriyyəsinə uyğun baş verərək mühitin tutumu tərəfindən təmin edilir. Mürəkkəblik nəzəriyyəsinin mahiyyəti odur ki, sistemin təşkilinin ölçüləri və mürəkkəbliyi artdıqca bu strukturun və onun funksiyalarının təmin edilməsi üçün lazım olan enerji sərfi də artır. Sistemin gələcək inkişafına sərf olunan enerjinin miqdarı isə getdikcə azalır. Daxil olan enerji ilə sistemin dayanıqlılığına sərf olunan enerjinin miqdarı bərabərləşdikdə sistemin sonrakı inkişafı dayanır. Bu şəraitdə təmin edilən inkişaf səviyyəsi mühitin maksimal təminat həcmi adlanır. Mühitin təminat həcmi ekosistemin təmin edə bildiyi biokütlənin miqdarıdır.

Təbii mühitin həcmi anlayışını belə bir misal üzərində izah etmək olar. Tutaq ki, 500 ha ərazidə 6 baş ceyran yaşayır. Belə şəraitdə onlar sürətlə artaraq 10 il ərzində 200 başa çatacaq. Bu zaman ceyranların qidalanmasına xeyli ot bitkisi sərf olunacaq. Onlar öz yaşayış yerlərini pozacaq. Bundan sonra müxtəlif xəstəliklər, yem çatışmazlığı, mühitin dağılması nəticəsində onların sayı getdikcə azalacaq. ceyranların sayının 100-ə enməsi ilə proses stabilləşəcək. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təbii sistemlərdə özünü-tənzimləmənin homeostatik mexanizmləri formalaşmışdır. Ona görə də mühitin həcmi həmişə maksimal qiymətdən aşağı olur və ifrat yüklənmələr baş vermir. Bəzən bu «etibarlı təminat həcmi» də adlanır.

Şəhərlərdə əhalinin sayı və iqtisadi rifah artdıqca mühitin həcmi həddən artıq yüklənir ki, bu da öz növbəsində havanın və suyun keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Nəticədə, xəstəliklərin sayı artır, suyun və havanın təmizlənməsinə xərclər çəkilir, tibbi xidmətlər göstərilir və s. Bundan başqa, böyük şəhərlərdə nəqliyyat, xidmət, qızdırıcı və soyuducu sistemlərin xərcləri, cinayətlərin və işsizliyin miqdarı və s. artır. Başqa sözlə, şəhər böyüdükcə onun funksiyalarının təminatına çəkilən xərclər artır, həyat keyfiyyəti isə aşağı düşür.

İndustrial-şəhər sistemi həmçinin giriş və çıxışda mühitin həcmindən, başqa

sözlə ətrafındakı yaşıl mühitdən çox asılıdır. Şəhər böyük olduqca şəhəratrafı təbii fəzaya daha çox ehtiyac duyulur. Bu olmadıqda həyat keyfiyyəti kəskin aşağı düşür, və o, digər şəhərlərlə rəqabətdə ududur. Əksər hallarda enerji çatışmazlığı və digər rahatlıqlar deyil, məhz həyat keyfiyyəti şəhərin limit faktoru rolunda çıxış edir. İdeal halda hər bir regionda muzeylər, teatrlar, filarmoniyalar, idman kompleksləri, universitetlər və s. mədəniyyət mərkəzlərinin yerləşdiyi iri şəhərlər, onların yaxınlığında isə ekoloji rifahı təmin edən kiçik qəsəbələr olmalıdır. Şəhərlərdə iqtisadi funksiyalar, adətən, maksimum həddə olduğundan orada insan həyatının iqtisadi və ekoloji aspektlərinin optimallığını eyni zamanda təmin etmək mümkün olmur.

Dünya əhalisinin sayı çox güman ki, artıq biosferin insanları qida məhsulları və yanacaq mənbələri ilə təmin etmək imkanının mümkün maksimal həddinə yaxınlaşır. Bəzi alimlər hesab edirlər ki, artıq Yerin imkanlarının tutum həddi aşılıb. Onların fikrincə, planetin yoxsul hissəsinin həyat səviyyəsi artarsa, onda resursların çatışmazlığı yaranacaq.

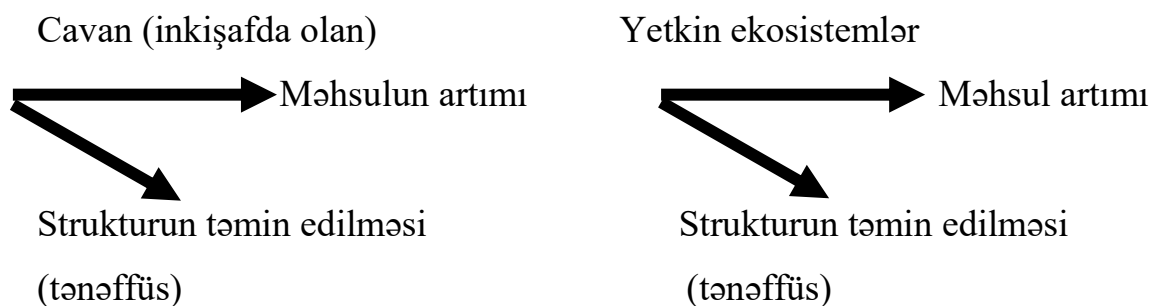
Əgər doğum ilə ölümün səviyyəsi bərabərləşərsə, onda Yer əhalisinin sayı 8,5-13,5 mlrd. intervalında stabilləşəcək (22). Bu onunla izah olunur ki, doğumun artmasından sonra əhalinin sayı kəskin azalacaq. Çünki əhalinin sayı 10 mlrd-ı aşdıqda biosferin mövcud resursları və tutumu buna çatmayacaq və nəticədə, həyatın keyfiyyəti aşağı düşəcək.

Gənc və yetkin ekosistemlərin inkişafı enerji sərfinin miqdarı ilə fərqlənir. Bu enerji biokütlənin artımını və strukturun mövcudluğunu təmin edir. Yetkin ekosistemlərdə strukturun təmin edilməsinə sərf edilən enerji onun məhsul artımına sərf etdiyi enerji miqdarından çoxdur. İnsan isə maksimum məhsul almaq üçün əlavə enerji sərf edərək sistemin strukturunun təminatı haqqında düşünmür. Məsələn, monokultura şəraitində yüksək məhsul əldə etməyə çalışan insan qeyri-yetkin aqroekosistemləri süni surətdə təmin edir, təbii sistemi ifrat yükləyir. Lakin bütün Yer səthini əkin sahəsinə çevirmək mümkün deyil. O zaman bir biosferin stabilliyini təmin edən, amma «yeyilməyən» bufer sistemindən məhrum olardıq. Hər bir

insan instinktiv olaraq öz evini kollar, otlar, güllərlə əhatə etməyə, su hövzəsi yaxınlığında yaşamağa və s. çalışır. İnsanlara təkcə qida və geyim lazım deyil. Onlara atmosferdəki CO_2 və O_2 qazlarının balanslı nisbəti, mülayim iqlim, təmiz hava və su mənbələri, təbiətdən zövq almağa imkan verən rekreasiya zonaları da lazımdır (Şəkil 1.1.).

Uzun müddət bəşəriyyət təbiətin ekosistemlərin tarazlığının təminatçısı olduğunu və digər həyati vacib funksiyalara (qazların mübadiləsi, suyun təmizlənməsi, biogen elementlərin dövranı və s.) malik olması faktını adi hal kimi qəbul edirdi. Lakin elmi-texniki tərəqqinin və Yer əhalisinin sayının artması nəticəsində təbiətdəki özünü-tənzimləmənin kompensasiya mexanizmi dağılmağa başladı. Məlumdur ki, eyni sistemi iki əks-meyar əsasında optimallaşdırmaq mümkün deyil. Ona görə də bu gün biz iqtisadi rifahların miqdarı ilə həyat fəzasının keyfiyyəti arasında kompromiss axtarmalıyıq.

Əhalisinin sıxlığı böyük olan ölkələr (Yaponiya, Belçika, Hollandiya və s.) öz sahəsində kənarda yerləşən böyük ərazilərdən çox asılıdır. Bu baxımdan bizi bəşəriyyətin indiki iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün lazım olan ilkin təbii mühitin miqdarını qiymətləndirmək, təbiətlə insanın qarşılıqlı münasibət strategiyasını hazırlamaq, qlobal inkişaf modelini yaratmaq kimi çətin suallar gözləyir.

Şəkil 1.1. Ekosistemlərdə enerjinin paylanması (22)

Təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətləri təbiət qanunları ilə uzlaşdırılmalıdır. İnsan biosferdəki rolunun yalnız çoxsaylı növlərdən biri oldu-

ğunu dərk edərək, digər növlər kimi təbiət qanunlarına uyğunlaşmalı, öz fəaliyyətini onlarla uzlaşdırmalıdır. O zaman insanın Homo sapiens növü olaraq gücü təbiəti dəyişdirməkdə deyil, onun qanunauyğunluqlarını düzgün dərk etməkdə, onunla ayaqlaşmaqdadır. Təbiətin inkişaf qanunları cəmiyyətin inkişaf qanunları ilə müqayisədə insan üçün daha yüksək tərtibli qanunlardır. Çünki məhz bu qanunların təsiri və yaratdığı mühit nəticəsində insan meydana gəlmiş və yaşaya bilər. Cəmiyyət qanunları insan tərəfindən onun sosial, siyasi-iqtisadi rahatlığı və birgəyaşayış üçün yazılmışdır.

Bəşəriyyətin fəaliyyəti zamanı təbiətin inkişaf qanunlarının əhəmiyyəti və gözlənilmə həlledici rola malik olub imperativ əhəmiyyət daşıyır. Cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı münasibətlərində təhazür edən təbiətin inkişaf qanunları təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsinin elmi-fəlsəfi bünövrəsini yaradır.

Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə qanun layihələri hazırlayarkən təbiətin inkişaf qanunları nəzərə alınmalıdır. Təsərrüfat, idarəetmə və s. ekoloji cəhətdən əhəmiyyətli qərarların qəbulu zamanı təbiət qanunlarının nəzərə alınması vacibdir. Bu, ekoloji böhranlardan çıxmaq üçün ən vacib metodoloji əsasdır.

İndi isə təbiətin bəzi inkişaf qanunlarına nəzər salaq.

1. Atomların biogen miqrasiyası qanunu (V.Vernadski). Kimyəvi elementlərin Yer səthində və biosferdəki miqrasiyası ya canlı maddələrin bilavasitə iştirakı ilə (biogen miqrasiya), ya da canlı maddələrin geokimyəvi xüsusiyyətləri (O_2 , CO_2 , H_2 və s.) nəticəsində baş verir. Mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyan bu qanuna görə Yer səthində atmosfer, litosfer və hidrosferdə gedən ümumi kimyəvi proseslərin dərk edilməsi biogen və biotik amilləri nəzərə almadan mümkün deyil.

2. Daxili dinamik tarazlıq qanunu. Ayrı-ayrı təbii sistemlərdəki maddələr, enerji, informasiya və dinamik keyfiyyətlər və onların iyerarxiyası bir-biri ilə sıx əlaqəlidir. Bu göstərilən parametrlərin istənilən birinin dəyişməsi funksional, struktur, kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olacaq. Bu zaman maddi-energetik, informasiya və dinamik keyfiyyətlərin ümumi cəmi sabit qalır.

3. «Hər şey və ya heç nə» qanunu (B.Bouliç). Təbii sistemlər zəif təsirləri

toplayaraq gur və dinamik proseslər yaradana qədər cavab reaksiyası vermir. Bu qanun ekoloji proqnozlar zamanı faydalı olur.

4. Sabitlik qanunu (V.Vernadski). Konkret geoloji dövrdə təbiətdəki canlı maddələrin miqdarı sabit kəmiyyətdir. Biosferin hər hansı bir yerində canlı maddələrin miqdarının dəyişməsi başqa regionda eyni ölçüdə, lakin əks-istiqamətdə dəyişikliklərə səbəb olur. Polyar dəyişikliklər təbiətin idarə edilməsində istifadə oluna bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu əvəzetmələr həmişə adekvat olmur. Adətən, yüksək inkişaf etmiş növlər və ekosistemlər digər – təkamül baxımından aşağı pillədə dayanmış (iri orqanizmləri nisbətən kiçik orqanizmlər sıxışdırır) növ və ekosistemlər tərəfindən sıxışdırılır, insan üçün çox faydalı olan növlər daha az faydalı və ya faydasız növlərlə əvəz olunur.

5. Minimum qanunu (Y.Libix). Libix müəyyən etdi ki, taxılın məhsuldarlığı, adətən, iri miqdarda tələb olunan qida maddələri ilə deyil, çox az lazım olan, lakin torpaqda az miqdarda olan maddələrdən asılı olur. Başqa sözlə, orqanizmin dözümlülüyü onun ekoloji tələbatlar zəncirindəki ən zəif halqa ilə təyin edilir.

6. Təbii resursların məhdudluğu qanunu. Yerin bütün təbii resursları (və şəraitləri) məhdud və tükənəndir. Bu qanun planetin təbii məhdud ölçülərinə əsaslanır. Beləliklə, təbii resursların «tükənməz»liyi anlayışı prinsip etibarı ilə düzgün deyil.

7. Təbii sistemlərin onu əhatə edən ətraf mühit hesabına inkişafı qanunu. İstənilən təbii sistem yalnız onu əhatə edən mühitin maddi-energetik və informasiya imkanlarından istifadə etməklə inkişaf edə bilər. Mütləq təcrid olunmuş inkişaf mümkün deyil. Çox mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyət daşıyan bu qanundan üç vacib müddəə çıxır:

- mütləq tullantısız istehsalın mümkünsüzlüyü;
- istənilən daha yüksək quruluşlu biosistem (məsələn, heyvan növü) həyat mühitini dəyişdirərək və ondan istifadə etməklə nisbətən aşağı təşkilatlı sistemlərə potensial təhlükə yaradır;
- Yer biosferi sistem olaraq təkcə planetin resursları hesabına deyil, həm

də kosmik sistemlərin (Günəş Sistemi) və onların idarəedici təsiri hesabına inkişaf edir.

8. Hazır məhsulun tərkibinin təbiət tutumunun getdikcə azalması qanunu. Tarixi boyu ictimai məhsuldakı təbii maddənin xüsusi çəkisi getdikcə azalır. Bu, o demək deyil ki, istehsal prosesinə getdikcə az təbii maddə cəlb edilir. Əksinə, onun miqdarı artır, istehsala cəlb edilən təbii maddənin 95-98%-i atılır. Lakin bu gün istehsal olunan analoji son məhsulda təbii məhsulun miqdarı əvvəlki dövrlərdən azdır. Bu, məhsulların ölçülərinin kiçilməsi, təbii materialların sintetik materiallarla əvəz edilməsi və s. faktorlar hesabına baş verir.

9. Təbiətdən istifadənin energetik effektivliyinin azalması qanunu. Tarixin təbii gedişatı ərzində, təbii sistemlərdən faydalı məhsul alarkən, onun hər vahidinə orta hesabla daha çox enerji sərf edilir. Hər bir insanın enerji sərfi Daş Dövründə 4 min, aqrar cəmiyyətdə 12 min, sənaye dövründə 70 min olduğu halda, müasir qabaqcıl ölkələrdə 230-250 min kkal/sutka təşkil edir. Bu göstərici ulu əcdadlarımız ilə müqayisədə 58-62 dəfə çoxdur. Yüksək sənaye sisteminə malik ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalındakı ümumi energetik effektivlik (sərf edilən və hazır məhsul şəklində alınan enerjilərin nisbəti) primitiv əkinçilik şəraitinə nisbətən 30 dəfə azdır.

10. Məhsuldarlığın azalması qanunu. Mütəmadi məhsulgötürmə, torpaq-əmələgəlmənin təbii proseslərinin pozulması, eləcə də monokultura fəaliyyəti nəticəsində toksiki maddələrin torpaqda yığılaraq toplanması nəticəsində torpağın təbii məhsuldarlığı tədricən azalır. Bu proses biokütlənin yeraltı hissəsinin torpaqda toplanması, müxtəlif gübrələrin əlavə edilməsi nəticəsinə qismən bərpa olunur.

11. Ekoloji korrelyasiya qanunu. Ekosistemlərdə, biotik birliklərdə onlara daxil olan bütün növlər və abiotik komponentlər bir-biri ilə funksional əlaqəlidir. Sistemin bir hissəsinin sıradan çıxması (məsələn, növün məhvi) sistemin həmin hissəsi ilə sıx əlaqədə olan digər hissələrinin sıradan çıxmasına və sistemin funksional dəyişikliyinə səbəb olur.

12. Emercentlik qanunu. Sistem həmişə onun hissələrindən fərqlənən xüs-

siyyətlərə malik olur. Göbələklə yosunun birləşərək (simbiotik assosiasiyası) keyfiyyətə yeni bir orqanizm olan şibyələri yaratması bu qanuna misaldır.

13. Zəruri müxtəliflik qanunu. Sistem mütləq identik elementlərdən təşkil ola bilməz, amma iyerarxik quruluşa və integrativ səviyyələrə malik ola bilər.

14. Təkamülün dönməzliyi qanunu (L.Dollo). Orqanizm (populyasiya, növ) öz əcdadlarının əvvəlki vəziyyətinə qayıda bilməz.

15. Orqanizmlərin təşkilati strukturunun mürəkkəbləşməsi qanunu (K.Rulye). Canlı orqanizmlərin tarixi inkişafı bu orqanizmlərin orqan və funksiyalarının diferensiasiyası vasitəsilə onların təşkilati strukturunu mürəkkəbləşdirir.

16. Allen qaydası (C.Allen). İqlim soyuqlaşdıqca istiqanlı heyvanların bədənlərinin çıxıntı hissələri (ətraflar, quyruq, qulaqlar və s.) qısa, kütlələri isə çox olur.

17. Berqman qaydası (K.Berqman). İstiqanlı heyvanlarda növ daxilində və ya yaxın növlərin bircins qrupu daxilində nisbətən böyük ölçülü heyvanlara nisbətən soyuq ərazilərdə rast gəlinir (məməlilərdə 50%, quşlarda 75-90% hallarda uyğun gəlir).

18. Qloger qaydası (K.Qloger). Soyuq və rütubətli zonalarda yaşayan heyvanların bədənləri isti və quraqlıq ərazilərdəki heyvanlara nisbətən daha intensiv pigmentasiyaya (daha çox qara və tünd-qəhvəyi) malik olur. Bu, onlara yetərli istilik miqdarı toplamağa imkan verir.

19. Şredinger qaydası (E.Şredinger). Orqanizm neqentropiya ilə «qidalanır». Orqanizmin struktur nizamı ətraf mühitin nizamından yüksək olur, orqanizmin bu mühitə verdiyi nizamsızlıq aldığından çox olur. Bu qaydanın izahı belədir: Bütün hissəciklər sərbəstliyə, öz entropiyalarını artırmağa çalışır. Canlı maddə (orqanizm) isə əksinə, hissəciklərin entropiyasını azaldır, onları birləşdirərək yüksək nizamlı maddələr (amin turşuları, zülallar, DNT və s.) yaradır. Bu isə ətraf mühitdən götürülmüş enerji hesabına baş verir. Nəticədə, orqanizmin struktur nizamı mühitə nisbətən yüksək olur.

20. Təkamülün inkişafı qanunu. Biosistemlərin quruluşunun mürəkkəbliyi

artdıqca növün mövcudolma dövrü azalır, təkamül tempi artır. Quşların orta mövcudluq dövrü 2 mln. il, məməlilərininki isə 800 min ildir.

21. Populyasiyanın minimal həddi qanunu. Hər bir populyasiyanın özünə-məxsus elə bir aşağı həddi vardır ki, populyasiyanın sayı bu həddən aşağı ola bilməz. Sayın bu həddən aşağı enməsi populyasiyaları, bəzən növün varlığını təhlükə altına alır (7).

1.2. Təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin tənzimlənməsi və ekoloji-iqtisadi problemlər

Hər hansı bir ictimai istehsalın mahiyyəti təbii varlıqların insanların istehlak rifahı üçün tələb olunan məhsullara çevrilməsidir. Bunun üçün insan təbii sərvətlərdən istifadə etməli və öz fəaliyyəti ilə təbiətə təsir göstərməlidir.

Cəmiyyətin inkişafında təbii mühit müsbət və mənfi rola malikdir. Təbii şərait əlverişli olan ərazilərdə cəmiyyətin məskunlaşması üçün əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı, təbii ehtiyatların istehsal dövriyyəsinə cəlb olunması daha da intensivləşir. Əksinə təbiəti sərt iqlim şəraitinə malik olan ərazilərdə daimi donuşluğun olması yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərin istehsala cəlb olunmasını gecikdirir və istehsal sahələrinin səviyyəsinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir. Tarixən Avropa ölkələrində təbii mühitin əlverişli olması bütün dövrlərdə mütəmadi ehtiyatların səmərəli istifadəsinə şərait yaratmaqla, istehsal sahələrinin sürətli inkişafına təsir göstərmişdir. Əksinə Şərqi Sibir, Qərbi Sibir və Uzaq Şərqdə və digər ərazilərdə təbii mühitin sərt və daimi donuşluğun olması bu ərazilərdə olan təbii resursların istehsal dövriyyəsinə cəlb olunmasını gecikdirmiş, əhali məskunlaşmasını və yeni sənaye şəhərlərinin başqa ərazilərlə müqayisədə inkişafını ləngitmişdir. Təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin təhlil və tədqiq olunması müasir elmin qarşısında duran vacib problemlərdəndir.

Təbiətlə cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibəti məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsini nəzərə almadan, bu qüvvələrin kimə aid olmasını bilmədən,

insanların bir-biri ilə maddi nemətlər istehsalında hansı ictimai münasibətlərə daxil olduğunu dərk etmədən başa düşmək olmaz. İstehsal prosesində insanlar yalnız təbiətə təsir göstərmirlər, eyni zamanda onlar bir-birinə təsir göstərirlər. Yalnız istehsal prosesində insanlar müəyyən əlaqə və münasibətlər şəraitində təbiətə təsir etməklə özləri üçün lazım olan maddi nemətlər istehsalına şərait yaratmaq imkanlarına malik olurlar

Təbii mühitin cəmiyyətə və onun məhsuldar qüvvələrinə təsir göstərdiyi kimi, təsərrüfat sahələrinin müxtəlifliyinə də səbəb olur. Lakin bu müxtəliflik bütün dövrlər üçün sabit olmayıb, məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə və ictimai quruluş dəyişdikcə o da təkmilləşir və formalaşır.

Cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi cəmiyyətin dinamik inkişafında mühüm rol oynamışdır. Cəmiyyətlə təbiətin inkişafının ilkin mərhələsində yalnız təbiətin hazır məhsullarından istifadə etmək imkanlarına (balıq və meşədə olan heyvanları ovlamaq, yabanı meyvələrdən və s. istifadə edirdilərsə) malik idilərsə, sonrakı inkişaf dövründə həmin əlaqələr yeni forma və məzmun alır. Bu səbəbdən də «Təbiət və cəmiyyət» problemləri ilə məşğul olan mütəxəssislərdən biri olan Y.P.Tursovun fikrincə, təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı dinamik inkişaf dövrü aşağıdakı bir neçə mühüm mərhələ ilə səciyyələnir:

1. Qədim dövr – bu dövr əsasən insanın təbiətdən bir növ asılı olan dövrü kimi şərh olunur. Bu dövrlərdə insanın ümumi dünya görüşü səthi olduğundan və elm bir o qədər inkişaf etmədiyindən təbii mühitin qanunauyğunluqlarını dərk etməkdə çətinlik çəkirdi. İstehsal olunan məhsullar sadə alətlər vasitəsilə həyata keçirilirdi. Təbii mühitin ekoloji tarazlığı təbii şəkildə saxlanılırdı;

2. İkinci mərhələ iqtisadi cəhətdən (sənayeyə qədərki olan dövr) qədim və orta əsrlər dövrünü əhatə etməklə əkinçiliyin inkişafı dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu mərhələdə artıq cəmiyyət torpaq sahələrinin genişləndirilməsi və ondan, təsərrüfat sahələrindən öz məqsədlərinə uyğun istifadə etməsi, sənətkarlığın meydana gəlməsi, nəqliyyatın primitiv vasitələrinin (qoşqu və yaxud heyvanların gücünə əsaslanan) dövriyyəyə cəlb olunması, yeni yaşayış məskənlərinin yaradılması

mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Digər bütün nailiyyət bu mərhələdə ondan ibarətdir ki, insan cəmiyyəti artıq hevanların əzələ enerjisindən, küləyin və suyun gücündən istifadə etməklə enerji almaq imkanlarına malik olurlar. Enerji istehsalının meydana gəlməsi insanın təbiətə təsirini əvvəlki dövrlərə nisbətən artırır;

3. Cəmiyyətin inkişafının üçüncü mərhələsi sənaye mərhələsi kimi səciyyələnir. Bu mərhələ insan cəmiyyətinin yüksək səviyyədə istehsal vasitələrinin inkişafı sayəsində təbii mühitə və təbii ehtiyatlara intensiv təsir göstərən mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Bu mərhələdə insan cəmiyyəti təbiətə təsiri gücləndirməklə yüksək səviyyədə maddi nemətlər istehsalına şərait yaradır. Yer kürəsinin regionlarda təbii ehtiyatlardan istifadəsi artdıqca insanın maddi rifatının yaxşılaşdırılması və insan cəmiyyəti tam şüurlu surətdə təbiətin qanunauyğunluqlarını dərk edir. Ehtiyatlar potensialından istifadə etməkdə təbii mühitin mühafizəsi məsələlərini ön plana çəkir (8).

Məlumdur ki, təbiətlə cəmiyyət arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Bu əlaqə cəmiyyətdə təbiətin, əskikliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanununa müvafiq inkişaf edir. İnsan cəmiyyəti özünün spesifik sosial qanunları əsasında təbiətə təsir göstərir. Buna görə də insanla təbiət arasında qarşılıqlı əlaqə mürəkkəb olur.

Elmi-texniki inqilab, insanların getdikcə artan tələbatının ödənilməsi məqsədilə, onların təbiətə təsir dairəsini daha da genişləndirmişdir. İnsanın təsir dairəsi təkcə biosfer, hidrosfer, litosfer və atmosferlə məhdudlaşmayaraq, kosmik fəzaya da nüfuz etdi.

Ümumi bəşəri tərəqqi-təsərrüfat sahələrinin nisbətində, məhsuldar qüvvələrin tərkibində, texnika və texnologiyada, məhsulların növ tərkibində, istehsal istehlakı və şəxsi istehlakında, keyfiyyət dəyişikliyinə müşahidə olunur.

Nəticədə nəinki insanın təbii proseslərə müdaxiləsinin xarakteri, həm də bu müdaxilənin nəticəsinin xarakteri dəyişir. Sərvətlərdən istifadə edərkən insan ekoloji mühiti qorumaq, gələcək nəsillə mənfi təsir izləri buraxmamalıdır.

Müasir şərait ətraf mühiti mühafizə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsini tələb edir. Məsələnin nisbətən cavan, əhatə dairəsinin mürəkkəb və

çoxsahəli olması ətraf mühit və təbiətdən səmərəli istifadə edilməsi məsələlərinin təkmilləşdirilməsini tələb edir. İnsanın geniş istehsal fəaliyyəti üçün xammal ehtiyatlarına və ərzaq ehtiyatlarına olan tələbatı, enerji ehtiyatlarına olan tələbatı və s. ödənilir. Ətraf mühitin çirklənməsi və bunun nəticəsində təbiətdə baş verən dəyişikliklər atmosferi, hidrosferi, litosferi əhatə edir. Çirklənməni törədən şəraitdən asılı olaraq bu proses qlobal xarakter daşıyır və biosferi və bütün planeti əhatə edir. Yer qabığı müxtəlif geoloji dövrlərdə yaranmışdır. Burada maqmatik, çöküntü və metamorfik süxurlardan təşkil olunan və bəşəriyyətə lazım olan qiymətli sərvətlər toplanmışdır. Bu sərvətlər geoloji axtarışlar nəticəsində yer səthinin bu və ya digər rayonlarında aşkarlanır və cəmiyyətin tələbatına uyğun olaraq istifadə olunur. Mineral sərvətlər əmək vasitələrinin mənbəyi olmaqla çox adda məhsullar alınmasında istifadə olunur. Eyni zamanda belə sərvətlər əmək cismi rolunu oynayır. Mineral xammal sərvətlərinin istifadəsi ilə bağlı olan mühüm məsələlərdən biri də onların iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsidir. Azərbaycan Respublikasının ərazisi müxtəlif növ faydalı mineral xammal ehtiyatları ilə zəngindir. Aparılan geoloji kəşfiyyat nəticəsində həmin faydalı ehtiyatların çoxu artıq aşkarlanmış və istifadəyə verilmişdir. Dənizin təbii ehtiyatları dünyada maddi istehsalın ən mühüm mənbələrindən biri hesab edilir. O, sənaye üçün xammal, enerji ehtiyatlarına malik olmaqla, əlverişli nəqliyyat şəraiti və rekreasiya ehtiyatlarının təbii komfortu üçün əvəzedilməz əhəmiyyət kəsb edir. Əhalinin sahil zonasında məskunlaşması və ərazinin tədricən mənimsənilməsi əsasən iki amilin təsirindən daha çox asılıdır. Təbii şəraitdən və ölkənin sosial iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq elmi-texniki tərəqqinin yeni yüksək mərhələsində çoxsahəli sənayenin və kənd təsərrüfatının sürətlə inkişafı, müxtəlif nəqliyyat növlərinin çoxalması təbiətdən və təbii sərvətlərdən daha geniş istifadə olunması ilə nəticələnir. Ətraf mühitin mühafizəni tarixən təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsi, cəmiyyətin inkişafında coğrafi mühitin rolu, əhali artımı və ərzaq problemi, torpaqların münbitliyi və iqtisadi qiymətləndirilməsi qarşılıqlı əlaqədə həll edilməlidir. Ətraf mühitin mühafizəsi problemi bəşəriyyət qarşısına nisbətən yaxın vaxtlarda çıxmışdır. Hazırkı vaxtda atmosfer

və okeanlara külli miqdarda ziyanlı maddələr atılır (axıdılır), meşələr məhv edilir. Bütün bunlar güclü sürətdə dünyanın özü özünü məhv etməyə aparır. Ozon dəlikləri, iqlimin istiləşməsi, bir çox heyvan növlərinin məhv olaraq yoxa çıxması bizim həyat sürdüyümüz mühitin müəyyən qədər tükəndiyini göstərir. Odur ki, planetin və onun sakinlərinin həyatı insanların bundan sonrakı aktivliyindən asılı olacaqdır.

Hazırda bu ekoloji problemlə bütün dünya ölkələri qarşı-qarşıya gəlmişlər. Hesab olunur ki, ətraf mühitin çirklənməsi probleminə daha çox Amerika və Avropanın sənayeləşmiş ölkələri məruz qalmışlar. Ancaq o qədər də çox vaxt keçmədən bu problem bütün inkişaf etməkdə olan ölkələri öz ağuşuna alacaqdır. Odur ki, artıq indidən ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibliyi ortaya çıxmışdır. Məlumdur ki, hər hansı xoşagəlməz hadisənin qarşısını almaq daha asandır, nəinki sonradan onun nəticələrini aradan qaldırmalı olasan.

Ətraf mühitdən istifadənin müasir vəziyyəti ilə əlaqədar qarşıda duran məsələlərdən ən başlıcası ətraf mühitin mühafizəsi problemidir. Yaranmış bütün iqtisadi, hüquqi, sosial-siyasi və təşkilati-təsərrüfatçılıq mexanizmlərini həll etmək lazımdır. Məhz bunlar ətraf mühiti «möhkəmlilik həddinə» gətirib çıxarırlar. Odur ki, ətraf mühitin çirklənməsinin ən son yüksək səviyyəyə çatmasını gözləmək olmaz. Dünya birliyi anlamışdır ki, bunun indidən qarşısı alınmalı, dünyanın məhv olma təhlükəsi aradan götürülməlidir.

1.3. Təbiət-cəmiyyət mühasibətlərində ekobioetikanın rolu

Dünyada baş verən güclü inkişaf prosesi, bu inkişafın əsasını təşkil edən elmi-texniki tərəqqinin getdikcə daha böyük vüsət alması, onun tətbiq sahələrinin genişlənməsi yeni-yeni elm sahələrinin yaranmasına və sürətli inkişaf yoluna çıxmasına səbəb olur. Elmin özünüinkişafı təmin etməsi və bəşəriyyətin həm təhlükəsizliyinə, həm də tərəqqisinə təminat verməsi bu gün xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu vəzifə həyat haqqında elm sahəsində, humanitar sahədə aparılan tədqiqatların aparıcı qüvvəsi olan və sosial, hüquqi, etik aspektləri tənzimləyərək yuxarıda göstəri-

lən iki müddəyə riayət olunmasına istiqamətlənən bioetikanın üzərinə düşür. Bioetika elmin yeni sahəsi olan həyat haqqında elm istiqamətlərinə, humanitar elmlərə aid olmaqla, bu sahədə aparılan araşdırmaların sosial, hüquqi, etik və tibbi aspektlərini daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

«Bioetika» termini (yunan. «bio» - həyat, «ethos» - əxlaq) «həyatın etikas, əxlaqi» kimi tərcümə edilə bilər. Bu termin ilk dəfə 1969-cu ildə amerikalı biokimyəçi-həkim Van Renssler Potter tərəfindən «Bioetika: gələcəyə körpü» kitabında müasir dünyada bəşəriyyətin yaşamasına potensial təhlükə ilə bağlı etik problemləri ifadə etmək üçün işlədilib. Müəllif sürətlə inkişaf edən elmi-texniki tərəqqinin dəyərlərə lazımi diqqət yetirməməsi faktını vurğulamışdır. Əsas ideya ondan ibarət idi ki, Yer üzərində həyatın qorunması probleminin həlli üçün humanitar və bioloji elmlər öz səylərini birləşdirməlidir. Bir müddət sonra bioetika ekoloji problemləri də ehtiva edərək elmi faktları, tərəqqini dəyərlərlə birləşdirməyə çağırdı. İnsan fəaliyyətinin ətraf mühitə, ekologiyaya, biosferə göstərdiyi təsirin öyrənilməsi, öz fəaliyyətin hüquqi və etik normalarının tənzimlənməsi ekobioetikanın əsasını təşkil etdi. Beləliklə, ekobioetika – bioetikanın ekoloji aspektlərini, insan və ətraf mühitin qarşılıqlı təsirlərini öyrənən elm sahəsidir. Ekobioetika termini bütün dünyada hələ qəbul edilməsə də, bir çox regionlarda artıq geniş istifadə edilir (məsələn, Latin Amerikas, ölkələrində: Braziliya, Argentina, Ekvador, həmçinin Avstraliya və s.). Ekoloji sağlamlıq, ekoloji hüquq, ekoloji etika ekobioetika ilə sıx əlaqəli olub onun tərkib hissələri kimi də baxıla bilər (7).

Bioetik problemlərin bəşəriyyətin gələcəyi üçün böyük akutallığını nəzərə alaraq YUNESKO 1993-cü ildə bioetikaya dair xüsusi bir proqram hazırladı, 2002-ci ildən isə bioetikanı öz işində əsas prioritet istiqamətlərdən birinə çevirdi. YUNESKO bəşəriyyətin etik və mənəvi həmrəyliyi olmadan sülhün əldə edilməsinin mümkünsüzlüyünü irəli sürərək bütün ölkələri bioetika məsələləri üzrə beynəlxalq və mədəniyyətlərarası müzakirələrə cəlb etməyi qarşısında məqsəd qoydu. 2005-ci il oktyabrın 19-da YUNESKO-nun Baş Konfransı 33-cü sessiyasında «Bioetika və İnsan Hüquqları» Ümumi Bəyannaməsini qəbul etdi. Bu sənəd dün-

yanın bütün regionlarını təmsil edən müstəqil və hökumət ekspertlərinin iştirakı ilə işlənildikdən və intensiv məsləhətləşmələrdən sonra YUNESKO-ya daxil olan 191 dövlətin razılaşdığı bioetik prinsiplərdən ibarətdir. Bioetikanın 15 prinsip külliyyatı elə bir qlobal platforma yaradır ki, bioetika hər bir dövlətdə yaranıb möhkəmlənə bilsin.

Burada 15 əsas bioetik prinsip kimi aşağıdakılar göstərilib:

- insan ləyaqəti və insan hüquqları;
- fayda və zərər;
- muxtariyyət və fərdi məsuliyyət;
- razılıq;
- razılıq vermək imkanları olmayan şəxslər;
- insan zəifliyinə hörmət və şəxsi toxunulmazlıq;
- məxfilik və konfidensiallıq;
- bərabərlik, ədalət və qərəzsizlik;
- diskriminasiya və stigmatizasiyaya (sosial damğa) yol verilməməsi;
- mədəni müxtəlifliyə və plüralizmə hörmət;
- həmrəylik və əməkdaşlıq;
- sosial məsuliyyət və sağlamlıq;
- nemətlərdən birgə istifadə;
- gələcək nəsillərin müdafiəsi;
- ətraf mühitin, biosferin və biomüxtəlifliyin qorunması.

Ekobioetikanın əsasını bioetikanın 15-ci – «ətraf mühitin, biosferin və biomüxtəlifliyin qorunması» prinsipi təşkil etsə də, fayda və zərər, həmrəylik və əməkdaşlıq, sosial məsuliyyət və sağlamlıq, nemətlərdən birgə istifadə, gələcək nəsillərin müdafiəsi və s. kimi prinsiplər də aktualdır.

YUNESKO Bəyannamə vasitəsilə dövlətləri göstərilən prinsipləri milli qanunvericiliyə implementasiya etmələri üçün dəvət edib. Belə ki, Bəyannamənin 23-cü maddəsində deyilirdi ki, «Dövlətlər qanunvericilik, administrativ və sair xarakterli tədbirlər keçirməlidir ki, göstərilən bu prinsiplər insan hüquqları ilə bağlı

digər beynəlxalq normalara uyğun şəkildə həyata keçirilsin».

Bəyannamədə qəbul edilən 15 əsas bioetik prinsipin bəziləri haqda əlavə məlumat verməklə onların ətraf mühitin idarə olunması məsələləri ilə necə çıx əlaqəli olduğunu göstərmək istərdik. Məsələn, birinci prinsip – «insan ləyaqəti və insan hüquqları», yəni insan ləyaqətinə, insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara tam hörmət edilməsi təmin olunmalıdır. Ayrı-ayrı şəxslərin maraq və rifahı elmin və ya cəmiyyətin maraqlarından üstün sayılmalıdır. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, Azərbaycan Konstitusiyasının 39-cu maddəsində «Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ» insanlarımızın əsas hüquq və azadlıqlarına aid edilmişdir. Bu maddəyə əsasən, Azərbaycanda yaşayan hər bir insanın 1) sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır; 2) ətraf mühitin vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır; 3) heç kəsin ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədən və ya zərər vurmaq ixtiyarı yoxdur. Bununla yanaşı, Konstitusiyanın 39-cu maddəsi vurğulayır ki, dövlət ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların qanunla müəyyən edilmiş növlərinin qorunmasına təminat verir.

Bioetikanın 2-ci prinsipi olan «fayda və zərər» prinsipi nəzərdə tutur ki, elmi biliklərin və təcrübənin, yeni texnologiyaların tətbiqi və inkişafı zamanı insanların maksimum birbaşa və dolaylı rifah əldə etməsinə çalışmaq və bu zaman hər hansı mümkün ziyanı ən aşağı həddə endirmək lazımdır. 12-ci prinsip olan «sosial məsuliyyət və sağlamlıq» prinsipinə əsasən, əhəlinin sağlamlığının möhkəmləndirilməsinə və sosial inkişafına kömək etmək hökumətlərin başlıca hədəflərindən biridir. İrqiindən, dinindən, siyasi əqidəsindən iqtisadi və ya sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq sağlamlığın mümkün olan ən yüksək səviyyəsinə nail olmaq hər bir insanın əsas hüquqlarından biri olduğundan elm və texnika sahəsindəki tərəqqi aşağıdakılara kömək etməlidir:

a) xüsusilə qadınlar və uşaqlar üçün keyfiyyətli tibbi xidmətlər və ən vacib dərmanlar əldə etmək;

- b) ərzaq məhsulları və su ilə təminatda lazımi imkanlara malik olmaq;
- c) həyat şəraitini və ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq;
- d) yoxsulluğun və savadsızlığın miqyasını azaltmaq.

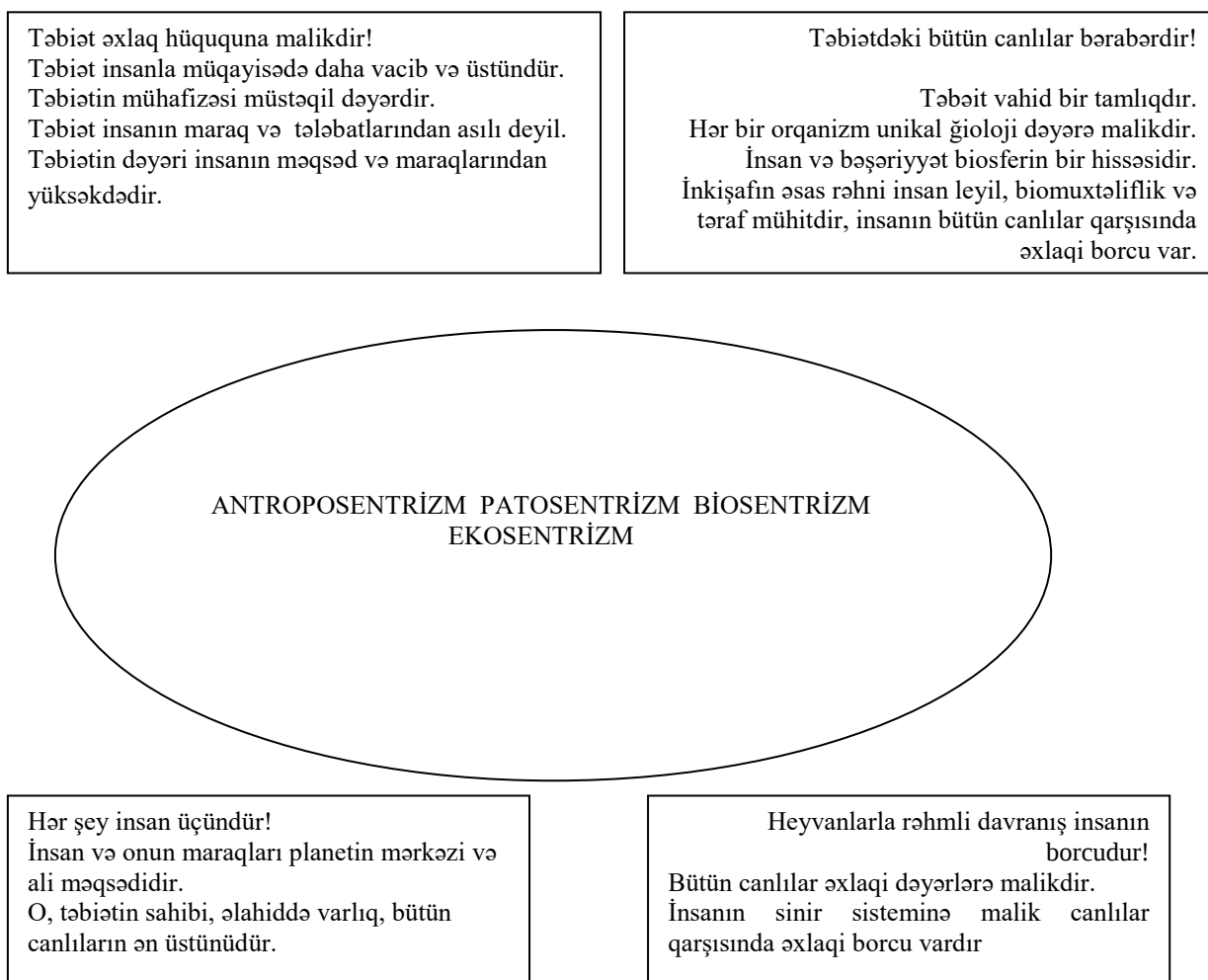
«Gələcək nəsillərin müdafiəsi» adlı 14-cü prinsip gələcək üçün məsuliyyətin miqyas və hədudlarını, nə üçün gələcək haqqında narahatçılıq keçirməyimizin vacibliyini, gələcək nəsillər qarşısında öhdəliklərimizi müəyyən edir. «Davamlı inkişaf» anlayışı BMT tərəfindən məhz bu aspektdə irəli sürülüb. Ümumdünya Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyasının 1987-ci il məruzəsində «Ümumi gələcəyimiz» adı altında davamlı inkişaf «Gələcək nəsillərin öz tələbatlarını təmin etmək qabiliyyətini pozmadan hazırkı tələblərə cavab verən inkişaf» kimi müəyyənləşdirilmişdir. Başlıca ideya ondan ibarətdir ki, həm indiki, həm də gələcək nəsilləri tələbatları diqqətdə saxlanılmalıdır. Gələcək nəsillər qarşısındakı məsuliyyət beynəlxalq hüquqi sənədlərin əksəriyyətində təsbit olunmuşdur. Hesab edilir ki, gələcək nəsillərin taleyi sarıdan hazırkı narahatçılıq aşağıdakı 3 amil ilə əlaqəlidir:

— yeni texnologiyalar insan fəaliyyətinin mahiyyətini dəyişib və o, artıq təkcə indi yaşayan insanların deyil, həmçinin gələcəkdə yaşayacaq insanların da həyatına təsir göstərir;

— bu günün gerçəklikləri bir-birindən asılıdır və qarşılıqlı əlaqədədir; məsələn, hansısa regionda ekoloji fəlakət digər regionlara və nəsillərə də təsir edir;

— mövcudluğumuzun, 1998-ci ildə BMT Baş katibinin dediyi kim, «bizim bircə və təkcə Yer kürəmizin» faniliyinin və kövrəkliyinin getdikcə daha çox başa düşülməsi.

Ekobioetikanın «ətraf mühitin, biosferin və biomüxtəlifliyin qorunması» adlı əsas prinsipi insanla həyatın digər formaları arasında qarşılıqlı əlaqələr, bioloji və genetik resurslardan lazımi istifadənin vacibliyinə, ətraf mühit, biosfer və biomüxtəlifliyin qorunmasında insanın ənənəvi biliklərinə və roluna hörmət edilməsinə lazımi diqqətin yetirilməsini nəzərdə tutur. Ekoloji böhranlar XX əsrin 1960-70-ci illərində qeyd olunmağa başlamışdır. Roma Klubunun 1972-ci ildə təqdim etdiyi «İnkişafın Hüdudları» və BMT-nin Stokholmda keçirdiyi ilk ekoloji konfrans, eko-

Şəkil 1.2. İnsanın cəmiyyət-təbiət münasibətlərinə, onun təbiətdəki mövqeyinə tarixi baxış formaları

loji etikanın yaranması, 1992-ci ildə Rio-deJaneyroda yüksək səviyyədə «Yer Sammiti» Ümumdünya konfransı (Earth Summit Conference) ötən əsrdə ətraf mühitin mühafizəsi üzrə ən əlamətdar hadisələrdən olmuşdur. 2000-ci ildə BMT Minilliyin Bəyannaməsini qəbul edərkən qeyd etmişdir ki, «...bizim ətraf mühitin vəziyyəti ilə bağlı narahatlığımızın əsasını insanın fəaliyyəti nəticəsində ümitsizcəsinə korlanan və ehtiyatları bütün bəşəriyyətin, hər şeydən öncə də övladlarımızın və nəvələrimizin tələbatını ödəmək üçün bundan sonra daha kifayət etməyəcək planetdə yaşamağın təhlükəliliyi» təşkil edir. «İstehsal və istehlakın davamsız modeli» bu ekoloji narahatlığın əsas səbəbidir. 2002-ci ildə Davamlı İnkişaf üzrə

Yohannesburq Bəyannaməsində yeni etik davranışların qəbul edilməsi və zərurəti haqda qeydlər edilmişdir. Əsas diqqət mərkəzi aşağıdakı problemlər olmuşdur:

- global iqlim dəyişikliklərinin qarşısının alınması tədbirləri (istixana qazlarının atmosferə buraxılmasının azaldılması);
- meşələrin mühafizəsi və idarə olunması;
- su ehtiyatlarından effektiv istifadə;
- insan fəaliyyəti nəticəsində baş verən fəlakətlərin sayının və nəticələrinin azaldılmasına yönəldilmiş əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi;
- zəngin insanların həyat tərzinin köklü şəkildə dəyişilməsi
- resursları əldə etmədə bərabər hüquqluluq prinsipinin bərqərar olunması.

Ekoloji etika – ən yeni etik konsepsiya olub müasir elmi biliklərə əsaslanaraq, insanla təbiət arasındakı əxlaqi münasibətlər haqqında təlimdir. Bu təlim təbiətin əxlaqi tərəfdaş kimi qəbul edilməsi, bütün canlıların bərabər hüquqlu və eyni dəyərə malik olması, insanların hüquq və tələbatlarının azaldılması prinsiplərinə əsaslanır. Onun əsas prinsipi həyatın əsas və dəyərinin ekosistemin tamlığından ibarət olmasına əsaslanan ekosentrizm prinsipidir. Bu prinsipə görə, istənilən canlı varlıq yalnız ekosistemin tamlığı şəraitində yaşayıb inkişaf edə bilər.

Ekoloji problemlər müasir dövrün əsas problemidir. Çünki insanın sonrakı varlığı məhz onun həllindən asılıdır. İnsanın və cəmiyyətin bütövlükdə təbiətə qarşı olan dəyərlər nizamının dəyişməsi üçün təbiətin və dəyərlər iyerarxiyasının yenidən dərk edilməsi tələb olunur. Ekoloji etika yerli ənənəvi mədəniyyət kontekstində müxtəlif mədəniyyətlərə xas olan etik ümumiləşmələrin və təlimlərin məcmusu olmalıdır.

Biosferin sabilliyinin qorunub saxlanması tamamilə əvvəlki yüzilliklərdə əldə edilmiş elmi biliklərə əsaslanmalıdır. Ekoloji etikanın əsasını biosfer haqqındakı biliklər təşkil edir. Ekoloji etika klassik etika ilə ekologiyanın təmas həddlərində meydana gəlmiş, təbiət elmləri ilə ictimai elmlərin qovşağında yaranmış elmlərarası kompleks tədqiqat sahəsidir. Tətbiqi xarakterə malik olduğundan bu elmin predmetini konkret fəaliyyətlərin, insanın təbiətə və onun hər bir elementinə

qarşı əxlaqi münasibətlərinin qiymətləndirilməsi təşkil edir. Ekoloji etikanın metodları konkret şəraitdən asılı olaraq — dialektik metod, sistemli yanaşma metodu, təkamül metodu, ekstrapolyasiya, müşahidə, eksperiment və s. metodlardır. O, özünün təbiəti mühafizə fəaliyyətlərini iki istiqamətdə həyata keçirir:

1. İnsanlar təbiətin rifahı naminə hərəkətlər edərək və ya etməyərək təbiəti təbiət naminə qorunmalıdır (mənfəətə görə yox).

2. Təbiəti mühafizə tədbirləri yalnız əxlaqi prinsiplər əsasında, insanların iqtisadi maraqları nəzərə alınmadan həyata keçirilməlidir.

Ekoloji etikanın məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Təbiətə qarşı mövcud olan köhnə, insanın təbiətin mərkəzində və zirvəsində dayandığı (antroposentrizm) tezisi əsaslanmış antihumanist, istehlakçı təsəvvürlərin dağıdılması.

2. Hər şeyin insanın və onun rifahı naminə olmadığı fikrinə əsaslanmış yeni ekoloji dünyagörüşü təsəvvürünün formalaşdırılması (7).

1970-ci ildən etibarən ekoloji etika müstəqil predmet kimi əvvəlcə ABŞ-da, daha sonra İngiltərə, Avstraliya, Kanada, Norveç, Finlandiya və s. ölkələrdə tədris edildi.

1977-ci ildə keçirilmiş Seul Beynəlxalq Konfransında Ekoloji Etika Haqqında Deklarasiya qəbul edildi. Burada qeyd edildi ki, ekoloji etikasız biosferin davamlı inkişafı mümkün deyil. Konfransda o da qeyd edildi ki, insanlaların əsas fəaliyyəti sivilizasiyanın ekstensiv inkişafına deyil, təbii biotanın saxlanmasına yönəlməlidir.

1982-ci ildə BMT Baş Katibliyi 24 bənddən ibarət olan Ümumdünya Təbiət Xartiyasını qəbul etdi. Bu sənəd bütün həyat formalarının varlığının təmin edilməsinin etik prinsiplərini əhatə edən ilk beynəlxalq sənəd oldu. Xartiyada bəşəriyyətin təbiətin ayrılmaz bir hissəsi olduğu, həyatın təbii sistemlərinin fasiləsiz fəaliyyətindən asılı olduğu, sivilizasiyanın tarixi köklərinin təbiətdən qaynaqlandığı, onun insan mədəniyyətinə, elmi nailiyyətlərə təsir etdiyi, həyatın yalnız təbiətlə harmoniyada insana ən əlverişli inkişaf imkanları verdiyi qeyd edildi. Burada qeyd edilir

ki, həyatın istənilən forması unikallığından və insana faydasından asılı olmayaraq hörmətə layıqdır, insan digər canlıların dəyərə malik olduğunu qəbul edərək əxlaqi davranış kodeksinə əməl etməlidir.

Yer Xartiyası 2000-ci ildə YUNESKO-nun Yer Xartiyası Komissiyasında qəbul edildi. Bu xartiya dörd bölmədə (ekoloji tamlıq; sosial və iqtisadi ədalət; demokratiya, təzyiq etməmək və sülh;) qruplaşdırılmış 16 etik prinsipdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ekoetika mövzusunda bioetika ilə bağlı sənədlərdə də toxunulur. 2005-ci ildə YUNESKO-nun Baş Konfransının 33-cü sessiyasında 191 ölkənin imzaladığı 28 bioetik prinsipdən ibarət Bioetika və İnsan Hüquqları Ümumi Bəyannaməsi qəbul edildi. Sənəddə qeyd edildiyi kimi, «bioetika tarixində ilk dəfə üzv-dövlətlər və beynəlxalq ictimaiyyət öz üzərinə bioetikanın əsas prinsiplərinə hörmət etmək və bu prinsipləri reallaşdırmaq öhdəliyi götürdü». Bəyannamə İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Deklarasiyaya (1948), İnsan Cəmənaşırı və İnsan Hüquqları Deklarasiyasına (YUNESKO, 1997), İnsanın Cənetik Məlumatları Haqqında Beynəlxalq Deklarasiyaya (YUNESKO, 2002) və s. beynəlxalq sənədlərə əsaslanır. Bəyannamənin «Ətraf mühit, biosfer və bioloji müxtəlifliyin müdafiəsi» adlı 17-ci maddəsində deyilir: «İnsanla həyatın digər formaları arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə, bioloji və genetik resurslara çıxışların, onlardan istifadənin, ətraf mühitin, biosferin və bioloji müxtəlifliyin mühafizəsində ənənəvi biliklərin və insan rolunun vacibliyinə layiqli diqqət yetirməli».

Təbiət hüququ — insanla təbiətin ədalətli münasibətlərinin əxlaqi tərəfdaş prizmasından konkretləşdirilmiş normalarıdır. Təbiət hüququnun qəbul edilməsi ciddi əhəmiyyətə malikdir. O,:

- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin yaradılmasına yeni arqumentlər verəcək;
- təbiətin maraqlarını müdafiə edərkən məhkəmə iddialarına tətbiq ediləcək;
- ekoloji tərbiyə və təhsilin effektivliyini artıracaq;
- təbiəti mühafizənin xüsusi əxlaqi və hüquqi fonunu yaradacaq.

Ekologiya etikaya görə, canlı varlıqlar aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- yaşamaq hüququ;
- təbii azadlıq hüququ və təbii yaşayış yerlərində salamatlıq hüququ;
- həyat üçün zəruri olan Yer nemətlərindən pay hüququ;
- qanun tərəfindən müdafiə hüququ.

Bu konsepsiyaya görə təbii ekosistemlər aşağıdakı hüquqlara malikdir:

- varlıq hüququ;
- insan tərəfindən izlənmək və idarə olunmaqdan azad olmaq hüququ;
- qanun tərəfindən müdafiə hüququ.

Təbiətlə münasibətin etik prinsipləri və davranış qaydaları aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- zərər verməmək;
- müdaxilə etməmək;
- alicənab olmaq;
- təbiət hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq;
- vurulmuş zərəri kompensasiya etmək.

Ekoloji etik qaydalar deyərkən, əsasən, 5 prinsip nəzərdə tutulur:

1. Özünümüdafiə qaydası. 2. Ədalətli paylanma qaydası. 3. Tənasüb qaydası. 4. Minimal ziyan qaydası. 5. Ədalətli əvəzçilik qaydası.

Ekoetikanın əsas tezisləri insanla təbiət arasındakı münasibətə ekosentrik yanaşmanın reallaşdırılmasını, onun təbiətə qarşı əxlaqi münasibətini və mənəvi cavabdehliyini əks etdirir. Burada mütəxəssislər, əsasən, 6 müddəanı qeyd edir:

Birinci müddəa. Təbiətə hakimlik etmək, təbiət qanunlarını pozmaq əvəzinə, onun ardınca getmək. Təbiətlə harmoniya şəraitində yaşamaq.

İkinci müddəa. Ətraf mühiti təkcə insana görə deyil, həm də digər canlılar naminə qorumaq. İnsanlar ekoloji biliklərə yiyələnməli, ekoloji düşüncəyə sahib olmaqla yanaşı, digər insanları da buna öyrətməlidirlər.

Üçüncü müddəa. Mürəkkəb cəmiyyətimizin tamlığını qorumalıyıq. Biz həyatımızın ayrılmaz hissələri olan ekologiya ilə iqtisadiyyatı uzlaşdırmaq, konf-

likləri ekoloji əsaslarla həll etmək üçün müdriklik və iradə nümayiş etdirməliyik.

Dördüncü müddəa. Təbiətlə münasibətlər zamanı məsuliyyət, düzgünlük, öz tələbatlarını məhdudlaşdırmaq, qənaət və təvazökarlıq keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək, sülhü, azadlığı, ləyaqət və ədaləti qorumaq, xeyirxahlıq, şəfqət, mərhəmət və məhəbbət kimi idealların həyata keçirilməsinə yardımçı olmaq.

Beşinci müddəa. Bizim həyatımız yalnız təbiətin tamlığı şəraitində mümkündür. Şüurlu insan Yerin hakimi deyil, canlı təbiətin müxtəlifliyi içərisində sadəcə bir növdür.

Altıncı müddəa. İnsan cəmiyyətində problemlər çoxdur, əgər təbiətlə qarşılıqlı münasibətlərimizin əsas prinsiplərinin dəyişdirilməsini dərk etməsək, onda insan həyat səhnəsindən gedəcək (1,2).

Ekoetikanın əsas diqqəti ekoetik normaların həyat normalarına və düşüncə tərzinə sirayət edilməsinə, ekoloji problemlərin uğurlu həllində ekoetik yanaşmaların tətbiqinə, ekoloji cəhətdən yolverilən yeni texnologiyaların inkişaf etdirilməsinə, ekosistemlərin sağlamlığı ilə inkişaf edən insan cəmiyyətinin daim artan tələbatları arasındakı dayanıqlı tarazlığın qorunub saxlanılmasına yönəlmişdir.

Fəsil II. Cəmiyyət-təbiət münasibətlərinin müasir strategiyası və global modellər

2.1. Davamlı inkişaf konsepsiyası, proqram və global modellər

Təbiətlə cəmiyyət arasındakı münasibətləri əks etdirən bir neçə konsepsiya mövcuddur. Qədim və orta əsrlər dövrünün konsepsiyalarında təbiətə cəmiyyətdən yüksəkdə duran müdrik yaradıcı kimi baxılırdı. Bu ideologiya belə ifadə olunurdu: təbiət daha yaxşı bilir, ona edilən istənilən müdaxilə münafişələrə, ekoloji fəlakətlərə, sosial sarsıntılara səbəb olur. Bu mövqenin tərəfdarları təbiətə müdaxilənin «sıfır» strategiyasını təbliğ edirdilər.

Kapitalizmin inkişaf mərhələsi dövründə istehlakçı konsepsiyası hakim idi. Bu dövrün əsas şüarı insanın iqtisadi maraqlarının prioritetliyi idi. Təbii mühitə insanın maddi rifahlarını təmin edən xəzinə kimi baxılırdı. Bu baxışlarda təbiət bir emalatxana rolunu oynayır ki, bu emalatxanada insan həm yaradıcı, həm qulluqçu, həm də ağa idi.

XX əsrin 50-70-ci illərində baş vermiş ekoloji böhran nəticəsində istehlakçı konsepsiya yeni baxışla – bəşəriyyətin biosferin taleyindən narahatlığı ilə əvəz olundu. Yaşayış mühitinin dağılmasına insanın reaksiyasını əks etdirən müxtəlif ictimai hərəkətlər meydana gəldi. Pessimistlər bəşəriyyətin bədbin gələcəyini təsvir edir, müasir sivilizasiyanın labüd məhvə doğru irəlilədiyini bildirirdilər. Optimistlər insan şüuruna əsaslanaraq onun ekoloji problemləri həll edəcəyinə inanırdılar.

Müasir ekoloji konsepsiya keçən əsrin 70-ci illərində Roma Klubu hesabatları şəklində formalaşmış. 1968-ci ilin aprelində italyan sənayeçi Aurelio Peççei və şotland alimi Aleksandr Kingin təşəbbüsü əsasında 10 ölkədən 30 nəfər alim Romada toplaşaraq bəşəriyyətin indiki və gələcək problemlərini müzakirə etdilər. Bu toplantı Roma Klubu (Club of Rome) adlandı və «Bəşəriyyətin çətinlikləri» (The Predicament of Mankind) adlı hesabatlar seriyasının hazırlanmasını sifariş verdi.

Bu modeldə ilk dəfə olaraq inkişafın fiziki həddləri – mümkün yuxarı həd-

di müəyyən edildi:

- Potensial əkin sahələrinin ümumi sahəsi 3,2 mrd. ha (1970-ci il göstəricisindən 2 dəfə çox);
- Maksimal məhsuldarlıq 1970-ci il üçün orta dünya göstəricisindən 3 dəfə çox;
- Bərpa olunmayan resursların əlçatan ehtiyatlarının ümumi həcmi 1970-ci ilə nisbətən 250 dəfə çox;
- Biosfer tərəfindən çirkləndiricilərin udulma səviyyəsi təbii ekosistemlərin 1970-ci il vəziyyətinə görə 25 dəfə çox.

Bu zaman bərpa olunmayan resursların həcmi və ümumi çirklənmə qlobal sistemin ümumi ekoloji vəziyyətini təyin edir. Əhalinin artımı, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafı mühitə təsiri, antropogen və texnogen yüklənmələri müəyyənləşdirir. Əhalinin artımı və istehsalın inkişafı bir-birini sürətləndirir, onlara eksponensial artım tempi verərək, bütün qlobal sistemi tarazlıq halından çıxarır.

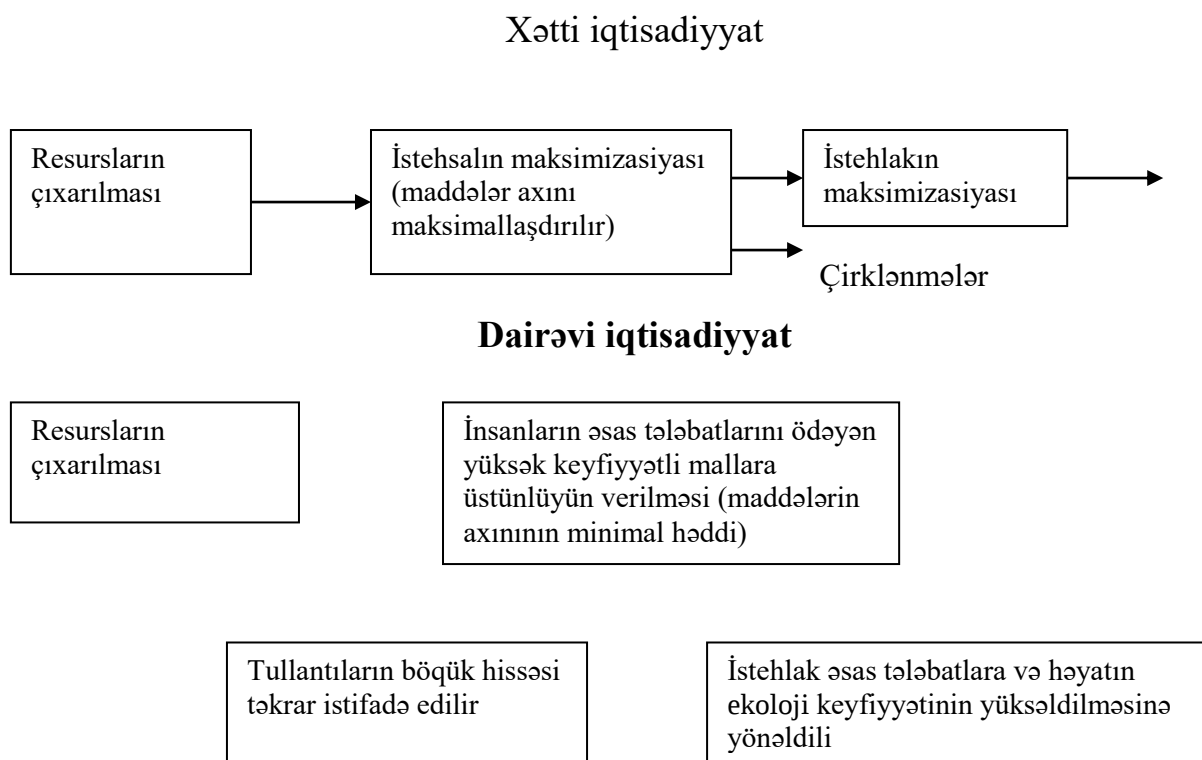
1974 cü ildə «Bəşəriyyət yol ayrıcında» («Mankind at the Turning Point») adlanan ikinci hesabat hazırlandı. Müəlliflər «İnkişafın yuxarı həddi»ndəki qüsurları həll etməyə çalışdılar. Onlar hesab edirdilər ki, planetin müxtəlif hissələrində müxtəlif ekoloji problemlər mövcuddur. Ona görə də ekoloji problemləri daha effektiv həll etmək məqsədilə Yeri 10 regiona böldülər (ABŞ, Kanada və Meksika daxil olmaqla Şimali Amerika; Latın Amerikası; Qərbi Avropa; SSRİ və Şərqi Avropa; Şimali Afrika və Yaxın Şərq; Tropik Afrika; Cənubi və Cənub-Şərqi Asiya; ÇXR və Asiyanın sosialist ölkələri; Yaponiya; Okeaniya və CAR). Bu hesabatın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, kortəbii inkişaf bəşəriyyəti məhvə apardığından regionlar «üzvi inkişaf» tempinə keçməlidir. Alimlər hesab edirdilər ki, müasir böhranın əsas səbəbi iki uçurumdan ibarətdir. Onlardan biri təbiətlə insan arasında, ikincisi isə varlılarla yoxsullar arasındakı uçurumdur. Bu uçurumların ləğvi dünyanın vəhdətini təmin edəcək.

Dünyanın çoxsəviyyəli regional modellərindən ibarət olan bu model çevik planlaşdırma instrumenti, tərkib hissələri bir-birinə qarşılıqlı təsir edən və bir-biri

ilə sıx əlaqədə olan bir sistem şəklində çıxış edir. Müəlliflər böhran vəziyyətlərdən səhvlər detektoru qismində istifadə etməyi təklif edir.

«Beynəlxalq nizamın yenidənqurulması» (RİO: Reshaping the International Order») adlanan üçüncü (1977) hesabatda zəif inkişaf etmiş ölkələrə xüsusi diqqət verilib. Çünki bu ölkələrin liderləri iqtisadi inkişafın məhdudlaşdırılmasını rədd edirdilər (17,22).

Hesabat müəllifləri hesab edirdiklər ki, ikinci hesabatda təklif edilən «üzvi beynəlxalq nizam» ideyasının həyata keçirilməsi üçün bütün ölkələr lokal məqsədləri qlobal məqsədlərlə uzlaşdırmalıdır. Yalnız o zaman regionlarda atılan addımlar bütövlükdə bəşəriyyətin rifahına xidmət edəcək. Hesabatda müasir «xətti» iqtisadiyyatın «dövri» iqtisadiyyatla əvəz olunması təklif edilir (Şəkil 2.1.)

Şəkil 2.1. «Xətti» və «dövri» iqtisadiyyatların struktur sxemləri (22)

Müəlliflərin fikrincə, müxtəlif ölkələrin vətəndaşlarını və siyasi liderlərini inandırmaq lazımdır ki, milli məqsədlərin bəşəri məqsədlərə uyğunlaşdırılması bu ölkələrin maraqlarına xidmət edir.

Onlar hesab edirdilər ki, qızğın silahlanmanın zəiflədilməsi həyati vacib əhəmiyyət daşıyır. Çünki bu məqsədlərə sərf edilən vəsait bütün ölkələrin yaşamaq naminə həmrəyliyi üçün yönəldiləcək səyləri, pul vəsaitləri və enerji imkanlarını azaldır. Nəzərə almaq lazımdır ki, təbii sistemlər belə hallarda rəqabətdən mutualizmə keçir.

«Bəşəriyyətin hədəfləri» («Goals for Mankind») adlanan dördüncü hesabat 1977-ci ildə hazırlanıb. Hesabat iki fundamental suala həsr edilib: bəşəriyyətin əsas hədəfləri nədən ibarətdir və insanlar ətraf mühitin keyfiyyətlərinə deyil, maddi rifaha üstünlük verməyə razıdırlarmı? Burada söhbət ondan gedir ki, bəşəriyyət ətraf mühitə ziyan vurmamaq şərti ilə öz elmi-texniki gücünü insanların maddi rifahına sərf etmək əzmindədirmi? Əgər belədirsə, onda gələcək nəslin varlığı xatirinə bir sıra arzulardan imtina etmək lazımdır.

Milli və qlobal maraqlar arasındakı uyğunluq 0 bal (səylər yalnız milli maraqlara yönəlir) ilə 10 bal (bütün səylər qlobal problemlərin həllinə yönəlir) intervalında qiymətləndirildi. Bu zaman işgüzar dairələr, hökumət, siyasət adamları, intellektual və dini cəmiyyətlərin fəaliyyəti bu şkala ilə ayrıca qiymətləndirildi. Cədvəl 2.2.-də bəzi ölkələr üçün bu uyğunluq dərəcəsi verilmişdir.

Cədvəl 2.2.

Milli maraqların qlobal hədəflərlə uyğunluq dərəcəsi

Ölkələr	Qiymətləndirmə, bal
Belçika	3,7
Braziliya	4,0
ABŞ	4,0
Səudiyyə Ərəbistanı	4,2
Hindistan	4,3
Misir	4,6
İsveç	4,6
Kanada	4,7
Niderland	4,7

Pakistan	4,7
Yaponiya	5,5
Əlcəzair	6,4
Qana	6,5
Çin	7,0

1978-1980-ci illəri əhatə edən sonrakı hesabatlar tullantıların idarə edilməsi, enerjiden istifadə, yüksək rifaha çatmağın yolları kimi ayrı-ayrı problemlərə həsr edilmişdir.

«Öyrənməyin hüdudu yoxdur» («No limits to learning») adlanan 1980-ci il hesabatında mikro və makrotəhsil məsələlərinə toxunurlar. Burada mikrotəhsil dəyərəkən hal-hazırda dünyada geniş yayılmış ayrı-ayrı insanların fərdi peşəkar təhsili nəzərdə tutulur. İnsan ictimai həyatda elə iştirak etməlidir ki, şəxsiyyətin hüquqları ilə bəşəriyyətin gələcəyi qarşısındakı cavabdehliyin üzvi vəhdəti, hər bir şəxsin sərbəst inkişafı ilə bütün insanların vahid cəmiyyətdə humanist dəyərlər ətrafında inteqrasiyası təmin edilsin.

Roma Klubunun Yorgen Randersin rəhbərliyi ilə hazırlanmış «2052 – gələcəyin yaxın 40 il ərzindəki ssenarisi» («2052 – A Global Forecast for the Next Forty Years») adlı sonuncu hesabatında iqlim dəyişmələrinin kəskin artacağı, dünya ümumdaxili məhsulunun artım tempinin azalacağı, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yoxsulluq səviyyəsinin azalacağı, inkişaf etmiş ölkələrdə bərabərsizliyin artacağı, iqtisadiyyatın durğunluğu qeyd edilir. Proqnozlardan biri də planetin əhalisinin artım tempi haqqındadır. Müəlliflərin fikrincə, dünya əhalisinin sayı əvvəllər təsvir edildiyi təplə artmayacaq. Proqnoza görə, əhalinin sayı 2042-ci ilə qədər əlavə 1 mlrd. artaraq özünün pik həddinə – 8.1. milyarda çatdıqdan sonra dayana-
caq.

Keçən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində dünyanın gələcək inkişafı haqqında 10-dan çox irimiqyaslı model yaradılmışdı.

İnkişafın Qlobal Modelləri dünyanın fiziki və sosial-iqtisadi sistemlərinin ri-

yazı imtisayasını verir, verilmiş göstəricilər əsasında gələcəyi proqnozlaşdırır. Bundan əlavə, resurslar və əhalinin sayının nəzərə alınmadığı sosial-iqtisadi modellər də mövcuddur.

Bu modeldə hesab edilir ki, «yüksəliş» və «enerji mənbələrinin və digər resursların tükənməsi nəticəsində baş verir. Qida və sənaye məhsullarının miqdarı o vaxta qədər eksponensial artır ki, resursların tükənməsi sənayenin inkişafını ləngidir. Sənayenin pik həddini aşmasına baxmayaraq, əhalinin sayı və mühitin çirklənməsi hələ müəyyən müddət artacaq. Sonra ölümün artması və iqtisadi böhran nəticəsində əhalinin sayının artması və çirklənmələr tədricən azalmağa başlayacaq.

Bütün modellər ona əsaslanır ki, bədbəxtliklərin hamısının əsasında təkcə resursların çatışmazlığı və əhalinin kəskin artımı deyil, həm də siyasi, sosial və iqtisadi bərabərsizliklər durur. Konsepsiyalar və modellər arasındakı bir sıra fərqlərə baxmayaraq mütəxəssislər bəzi ümumi nəticələri qeyd edirlər (22).

1. Texnologiya proqress arzuolunan və həyati vacibdir, lakin bu zaman adekvat sosial, iqtisadi və siyasi dəyişikliklər vacibdir;

2. Planetdə əhalinin məskunlaşması və resurslar sonsuz arta bilməz;

3. Dünya ictimaiyyətinin planetin tutumu, əhali artımı və texniki proqresə qarşı biosferin dözümlü haqqında etibarlı və hərtərəfli məlumatı yoxdur. Lakin iqtisadi inkişaf tempinin azaldılması ekoloji ölümün qarşısını ala bilər;

4. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi yolunu izləyərkən aydın olur ki, bu zaman həyatın keyfiyyəti artmır, əksinə, arzuolunmaz ziddiyyətlər çoxalır. Yaranan problemlərin çox az hissəsi həll olunur;

5. İnkişaf etmiş ölkələrdə hər bir nəfərə düşən enerjiden istifadənin ifrat səviyyədə artması cəmiyyətin sabitliyinin təmin olunmasını bahalaşdırır;

6. Uzunmüddətli əməkdaşlıq hamı üçün daha sərfəlidir, nəinki rəqabət siyasəti;

7. Bütün qərarlar qlobal yaşayış kontekstində qəbul edilməlidir. Yalnız dar milli maraqların həllinə yönəlmiş fəaliyyətlər səmərəsiz olacaq. Çünki xalqlar,

ölkələr, ətraf mühit təsəvvür edildiyindən daha sıx əlaqələrlə bir-birinə bağlıdır. Beynəlxalq əməkdaşlıq obyektiv zərurətdir;

8. Qlobal nizamın gələcəyi inkişafın arzuolunmaz səylərindən çox asılıdır.

Stabil, harmonik cəmiyyət quruculuğu istehlakçı təfəkküründə inqilabi dəyişikliklər edərək onun yenidən qurulmasını, səriştəli rəhbərlik və insanların yüksək maariflənmə səviyyəsini tələb edir.

Ekoloji dünyagörüşün təkamülü cəmiyyətin ekoloji maraqlarını pozmayan balanslaşdırılmış iqtisadi inkişaf konsepsiyasının möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

Roma Klubunun hesabatlarını yekunlaşdıraraq aşağıdakıları qeyd etmək olar:

Mühüm hadisə olan «İnkişafın yuxarı həddi» hesabatında Roma Klubu sosial, ekoloji və iqtisadi amillərin qarşılıqlı əlaqəsinin gələcək münasibətlərini proqnozlaşdırmaq üçün ilk dəfə mürəkkəb riyazi modelləşdirmələrdən istifadə etdi. Hesabatın əsas tezisi ondan ibarət idi ki, bərpa olunmayan enerji mənbələrinin tükenməsi 2015-ci ildə digər amillərə kəskin təsir edəcək, ərzaq və dünya sənaye istehsalı azalaraq əhalinin artım tempinə təsir edəcək. Buradan mühüm bir nəticə çıxır. Bu ssenarinin özünü doğrultmaması mürəkkəb proqnozlar üçün etibarlı ssenarilərin verilməsinin nə qədər çətin olduğunu göstərdi. İnsanlar hesabatdakı proqnozdan fərqli olaraq daha bacarıqlı olaraq yeni şəraitdə daha yaxşı uyğunlaşdılar.

Yeni tədqiqatlar isə qarşıya çox mürəkkəb suallar qoyurdu

— Şist neft-qazı (shale gas) mənbələrinin kəşfi gələcəyin energetik problemlərini həll edə biləcək, yoxsa əlavə ekoloji problemlər yaradacaq?

— Siyasi liderlər hansı strategiyalara üstünlük verəcək?

— Neftli qumlar gələcəyin energetika strukturunda hansı rolu oynayacaq?

— Bərpaolunan enerji mənbələri nə zaman rəqabətə davamlı olacaq?

Roma Klubunun əhəmiyyətini qiymətləndirərkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, məhz bu hesabatlar sayəsində beynəlxalq ictimaiyyət ekoloji problemlərin qlobal xarakterə malik olması haqqında məlumatlar əldə etdi, vəziyyətin təsvirindən problemlərin həlli yollarının axtarışına keçid edildi, əməkdaşlığın rəqabətdən

üstünlüyü dərk edildi (17).

Artıq XX əsrin sonunda dünya bu qənaətə gəldi ki, ətraf təbii mühiti mühafizə etmədən iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı mümkün deyil. Eyni zamanda, iqtisadiyyatı inkişaf etdirmədən ətraf mühiti mühafizə etmək olmaz. İqtisadiyyatla ekologiyanın bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi yeni ekoloji konsepsiyanın əsasını qoydu. Bu konsepsiyanı inkişaf etdirmək məqsədilə 1992-ci ildə 180 dövlətin iştirakı ilə BMT-nin dövlət və hökumət rəhbərləri səviyyəsində «Ətraf mühit və inkişaf» mövzusunda Beynəlxalq Konfrans təşkil edildi.

Davamlı inkişaf mövzusu konfransın əsas qayəsi oldu. Bu termin ilk dəfə Qru Harlemin (Gro Harlem Brundtland) BMT-nin ətraf mühitin mühafizəsi və inkişafı üzrə Ümumdünya Komissiyasındakı məruzəsində yer aldı (1987). O, sivilizasiyanın inkişafının yeni modelinin – davamlı inkişaf modelinin qurulmasının zəruriliyinin vurğuladı. Bu model indiki nəslin tələbatlarının ödənilməsində gələcək nəslin də hüquqlarını nəzərə alan tərəqqi və irəliyə doğru hərəkətini nəzərdə tutur. Modelə görə, sosial-iqtisadi və ekoloji məsələləri qarşılıqlı, balanslı şəkildə həll etməklə bu məqsədlərə çatmaq mümkündür.

Davamlı inkişaf aşağıdakı müddəalara əsaslanır:

1. İnsanların təbiətlə harmonik sağlam və məhsuldar həyata malik olmaq hüququnun olması;
2. Ətraf mühitin mühafizəsinin inkişafın ayrılmaz tərkib hissəsi olması;
3. İndiki və gələcək nəsillərin əlverişli ətraf mühitə olan tələblərinin ödənilməsi;
4. Dünya xalqları arasında, hər bir ölkədə yoxsullarla varlıların həyat səviyyəsi arasındakı fərqin azaldılması;
5. Təbiəti mühafizə haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi;
6. Davamlı inkişafa uyğun olmayan istehsal və istehlakın inkişafının dayandırılması;
7. Uzunmüddətli ekoloji problemlərin diqqətə çəkilməsi və qarşısının alınması;

8. Əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi;

9. Ekoloji dünyagörüşün aşılınması.

İştirakçılar əsasən aşağıdakı müddəalara xüsusi yer verib:

1. Yeni qlobal inkişaf modelinin işlənib hazırlanmasının vacib şərt və mə-nəvi öhdəlik olması. Elə bir model ki, orada hər kəsin rifahı və ətraf mühitin müha-fizəsi anlayışları eyni məna kəsb etsin.

2. Sosial ədalət olmayan cəmiyyətdə ekoloji təhlükəsizliyi təmin etmək mümkün deyil.

3. Bu yolda əsas problemlər aşağıdakılardır: a). inkişaf etmiş ölkələrdəki ifrat istehsal və ifrat istehlakın təsiri ilə Yerdəki həyatı təmin edən təbii sistemin dağılması; b) inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əhalinin artım tempinin partlayış xarakterli olması; c). varlılarla yoxsullar arasında fərqin güclənməsi.

4. İqtisadi inkişafın sonsuz artımının progress sayılması və buna yol veril-məməsi. İnkişafda olan ölkələrin əhalisi planet sakinlərinin $\frac{3}{4}$ hissəsini təşkil etdiyi halda iqtisadi nemətlərin $\frac{1}{3}$ -dən istifadə edir. Bu dizbalans ekoloji və iqtisadif dayanıqsızlığa səbəb olmaqla həm varlılar, həm də kasıblar üçün təhlükələr yara-dır.

Davamlı inkişafın prinsipləri mövcud resursların dayanıqlı şəkildə mühafi-zəsi və istifadəsini, uzunmüddətli menecmenti, insana, onun sosial tələbatlarına, təbii resurslara investisiyalar etməyi nəzərdə tutur.

«Davamlı inkişaf» mürəkkəb anlayış olub özündə aşağıdakı müddəaları ehtiva edir (Şəkil 2.3.):

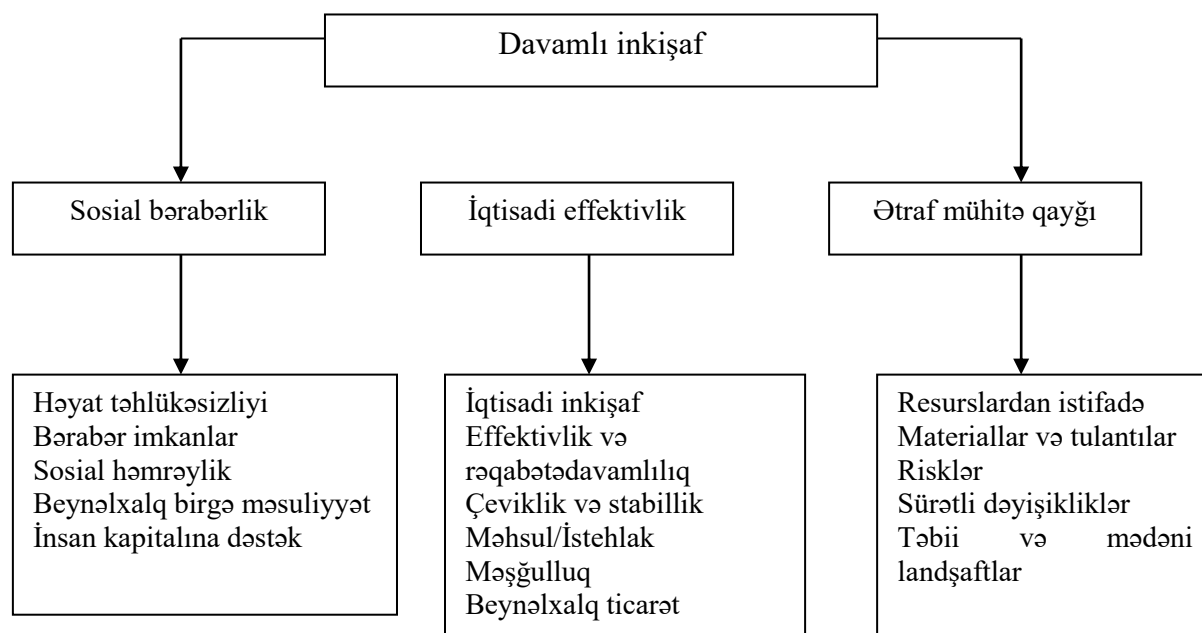
— Sosial bərabərlik (ədalət) əhalinin ərzaq məhsulları, səhiyyə, təhsil kimi müxtəlif və əsas tələbatlarının ödənilməsini prioritet məsələ hesab edir.

— İqtisadi effektivlik əhalinin rifahının artmasına xidmət edir. Buradakı əsas hədəflər iqtisadi inkişaf tempinə nail olmaq, bu tempi saxlamaq, gəlirləri artırmaq və yeni bazarlar əldə etməkdir. Qloballaşma iqtisadi tərəqqiyə yeni ahəng verdi.

— Ətraf mühitə qayğı (cavabdehlik) ekoloji sistemlərin funksiyalarının

qorunmasına hörmətlə yanaşmağı tələb edir.

Baxmayaraq ki, davamlı inkişaf 150 parametr əsasında qiymətləndirilir, onların içərisində ən əsas 5 göstərici qeyd edilir: energetika və atmosfer havasının göstəriciləri; su, materiallar və tullantılar; torpaq və bioloji müxtəliflik; nəqliyyat və abadlıq; insan sağlamlığı və rahatlıqları (22).

Şəkil 2.3. Davamlı inkişafın əsas göstəriciləri.

İnsan cəmiyyətinin inkişafı limit həddinə çatmışdır. Bundan sonrakı siyasət artıq fərqli olmalıdır. Məsələn, qızgın silahlanmaların qarşısının alınması nəticəsində əldə edilmiş vəsaiti ümumi kollektiv təhlükəsizlik məsələlərinə – ekoloji təhlükəsizlik problemlərinə yönəltmək mümkündür. Problemlərin əksəriyyətinin planetar xarakterli olduğunun dərk edilməsinə baxmayaraq hər bir ölkənin öz milli maraqları mövcuddur. Ölkələr global böhran şəraitində belə, bu maraqlardan imtina edə bilmir. Məsələn, iqlim və bioloji müxtəliflik haqqındakı konvensiyalar müzakirə edilərkən ABŞ nümayəndələri xüsusi mövqe tutdular. Çünki təklif edilən həll yolu onların dövlətinin iqtisadi maraqlarına zidd idi. Tədqiqatlar göstərir ki, Kioto Protokolu tətbiq edilərsə bu, istehsal qüvvələrinin zəifləməsinə, benzinin və elektrik enerjisinin, malların qiymətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə qalxmasına və

nəticədə, iqtisadi inkişaf tempinin zəifləməsinə səbəb olacaq. Tullantı qazlarının miqdarının azaldılması bir çox zavodların müflis olması, nəticədə, işsizliyin artması və sosial sarsıntılarla nəticələnəcək. Məhz bu səbəbdən RF, Yaponiya və Yeni Zelandiya Protokolun müddəalarına əməl etmir, ABŞ isə ümumiyyətlə onu ratifikasiya etməyib. Onlar hesab edirlər ki, iqlimin qorunub saxlanmasına Kioto Protokolunda nəzərdə tutulduğu kimi, atmosfərə atılan istixana qazlarının miqdarının azaldılması ilə deyil, müasir texnologiyaların inkişaf etdirilməsi ilə nail olmaq olar.

Qlobal konsensus prinsipləri haqqında Deklarasiya və Bəyannamə dövlətlərin davamlı inkişaf üzrə öhdəliklərinin əsas prinsiplərini elan etdi. Bu prinsiplər davamlı inkişafa doğru irəliləyişin mahiyyət və hədəflərini, milli və bəşəri maraqların razılaşdırılmasının zəruriliyini, dövlətin və əhalinin müxtəlif təbəqələrinin rolunu açıqlayan tövsiyə xarakterli 27 prinsipdən ibarətdir. Burada insanların təbiətlə harmonik münasibət şəraitində sağlam və məhsuldar həyat hüququna malik olduqları, lakin gələcək nəsillərin də bu hüququnun qorunmasının vacibliyi, davamlı inkişafın ümumi inkişafın tərkib hissəsi olduğu, dövlətlərin ekosistemlərin sağlamlığı və tamlığı uğrunda əməkdaşlıq etdikləri, davamlı inkişaf prosesində qadınların iştirakının vacibliyi və s. müddəalar səsləndirilir. Deklarasiyada həmçinin beynəlxalq elmi əməkdaşlığın, elmi tədqiqatların nəticələrinin istifadə edilməsi və yenim texnologiyaların təşviqi məsələləri də qeyd edilir.

Hal-hazırda Ermənistan Respublikası Azərbaycana qarşı ekosid siyasəti aparmaqdadır. Müxtəlif kimya və mədən sənayesinin zəhərli tullantılarının, Metsamor AES-in radioaktiv tullantılarının, iri şəhərlərin sənaye sularının və məişət çirkablarının birbaşa Araz çayına axıdılması buna misaldır.

Digər tərəfdən, işğal olunmuş ərazilərdəki meşələrin kütləvi surətdə qırılması meşə ekosistemlərinin bioloji müxtəlifliyinin böyük miqyaslı məhvinə, iri torpaq eroziyalarına və torpaqların məhsuldarlığının azalmasına səbəb olur. İşğal olunmuş ərazilər tıamamilə nəzarətdən kənarda qalaraq ekoloji təhlükə mənbəyinə çevrilmişdir.

Ekosid (ecocide) – bitki və heyvanat aləminin kütləvi surətdə məhv edilməsi, atmosferin və ya su resurslarının zəhərlənməsi və ya ekoloji fəlakətlərə səbəb olan digər hərəkətlərə deyilir. Bir çox ölkələrin cinayət məəcəllələrinə əsasən, bu tip hərəkətlər 12 ildən 20 ilədək azadlıqdan məhrumetmə ilə cəzalandırılır.

Azərbaycanın təbiəti və onun sərvətləri Azərbaycan xalqının milli sərvəti olub, onun davamlı sosial-iqtisadi inkişafının və rifahının təbii bazasıdır. «Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» qanunda bildirilir ki, hər bir vətəndaş öz sağlamlığını ekoloji təhlükələrdən (təsərrüfat və ya digər fəaliyyətlər, qəzalar, fəlakətlər nəticəsində ətraf təbii mühitin zərərli təsiri) qorumaq hüququna malikdir. Bu hüquqları müdafiə etmək məqsədilə ölkəmizdə ətraf təbii mühitin keyfiyyətini təyini edən parametrlər müəyyənləşdirilmişdir. Ətraf təbii mühitə təsirin zərərsiz həddinin normaları əhalinin ekoloji təhlükəsizliyini və geneetik fondunun qorunmasını təmin edir, təsərrüfat fəaliyyətinin davamlı inkişafı şəraitində təbii sərvətlərin davamlı istifadəsinə və bərpasına şərait yaradır.

Ekosidin ictimai təhlükəsi ondan ibarətdir ki, bu cinayət tərkibinin təsiri bitki və heyvanat aləminə, insanın həyatı və fəaliyyətinin təbii özülü olan ətraf təbii mühitə, ölkənin və cəmiyyətin davamlı sosial-iqtisadi inkişafına, xalqların genofondunun qorunmasına çox böyük ziyanlar vurur.

Rio Deklarasiyasının digər mühüm cəhəti odur ki, burada ilk dəfə olaraq dünya inkişafının və ətraf mühitin mühafizəsinin bir-biri ilə bağlılığı və ayrılmaz olduğu elan edildi. Deklarasiyada, həmçinin, ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətinin və davamlı inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılmasının dövlət siyasəti və beynəlxalq siyasət səviyyəsinə keçirilməsinin zəruriliyi qeyd edildi. Lakin əsas strateji proqram sənədi Gündəlik 21 sənədi oldu (1992).

Gündəlik 21 – Ətraf mühit və inkişaf haqqında Deklarasiyanın əsas hədəflərinə həsr edilmiş sənəddir. Bu sənəd sivilizasiyanın XXI əsrin astanasında üzləşdiyi problemlərin həllinə, dünya ictimaiyyətinin hazırlanmasına yönəlmiş superproqramdır. XXI əsrin gündəliyi bəşəriyyətin tarixdə özünün həlledici dövrünü yaşadığını qeyd edir. Təbiətlə sivilizasiyanın inkişaf səviyyəsi arasındakı

ziddiyyət özünün ən yüksək həddinə çatmışdır. Sənəd 500 səhifədən o cümlədən 4 hissə, 40 bölmədən ibarətdir.

Birinci hissə sosial və iqtisadi aspektlərdən bəhs edir. Buradakı bölmələr yoxsulluqla mübarizə, istehlak strukturunun dəyişdirilməsi, əhalinin artım dinamikası, insan sağlamlığının mühafizəsi və s. məsələlərə həsr edilmişdir.

İkinci hissə resursların mühafizəsi və rəşional istifadəsi məsələlərini araşdırır. Burada atmosferin mühafizəsi, torpaq resurslarından istifadə, meşəsizləşmə, səhralaşma və quraqlığa qarşı mübarizə, dağ rayonlarının mühafizəsi, kənd təsərrüfatı, bioloji müxtəlifliyin mühafizəsi, biotexnologiyadan təhlükəsiz istifadə, dənizlər və dəniz canlılarının mühafizəsi, içməli suyun keyfiyyətinin qorunub saxlanması, toksiki və təhlükəli məhsulların qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması, radioaktiv və digər təhlükəli tullantıların zərərsizləşdirilməsi, çirkab sularının təmizlənməsi problemləri araşdırılır.

Üçüncü hissə əhalinin əsas təbəqəsinin XXI əsr proqramı hədəflərinin həyata keçirilməsinə cəlb edilməsinin gücləndirilməsi təkliflərindən ibarətdir. Burada qeyd edilir ki, bütün proqramların effektiv icrası bu tədbirlərdə qadınların, gənclərin, uşaqların, yerli xalqların, qeyri-hökumət təşkilatlarının, həmkarlar ittifaqlarının, sahibkarların, fermerlərin, alimlərin aktiv iştirakından asılıdır.

Dördüncü hissədə proqramın həyata keçirilməsi yolları təklif edilir: maliyyə resursları və mexanizmləri; ekoloji təhlükəsiz texnologiyalar; elmin inkişafı; əhalinin maarifləndirilməsi və kadrların hazırlanması; inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım; beynəlxalq təşkilati mexanizmlər və hüquqi sənədlər; inormasiya sistemlərinin vacibliyi qeyd edilir.

Rio+20 (Rio-deJaneyro, 2012) görüşündə iqtisadiyyat, davamlı inkişaf və yoxsulluğun aradan qaldırılması kimi problemlər yenidən müzakirə edildi. İştirakçılar bir daha Gündəlik 21 sənədinə sadıq qaldıqlarını bildirməklə yanaşı, bəzi məsələlərə yenidən baxdılar. Nəticədə 283 bənddən ibarət yeni «İstədiyimiz gələcək» («The Future We Want») sənədi imzalandı, Sənəddə sonrakı integrasiya, yeni yaranmış çağırışların nəzərdən keçirilməsinin vacibliyi bildirildi, planetdə hələ də

hər beşinci insanın (1 milyarddan çox) ifrat yoxsulluq şəraitində yaşadığı, hər yedinci insanın (14%) aclıqdan əziyyət çəkdiyi, bəşəriyyətin hələ də pandemiyalar və epidemiyalar kimi səhiyyə problemləri qarşısında acizliyi, xüsusilə gənclər arasında işsizliyin yüksək səviyyəsi, iqlim dəyişmələrinin neqativ təsirləri təəssüflə qeyd edildi. Proqnozlara görə, planetin əhalisinin 2050-ci ildə 9 milyarddan çox olacağı, əhalinin təxminən üçdə iki hissəsinin şəhərlərdə yaşayacağı şəraitdə davamlı inkişafın məqsədlərinə çatmaq üçün bütün səylərin gücləndirilməsi, inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardımların artırılması, davamlı inkişafın hər 3 komponentinin daha da möhkəmləndirilməsi, ölkələrdə «yaşıl» iqtisadiyyat siyasətinin təşviq edilməsi tövsiyə edildi.

Yoxsulluğun ləğvi, ərzaq təhlükəsizliyi, qida və kənd təsərrüfatının davamlı təşkili, su təchizatı və sanitar məsələlər, energetika, davamlı turizm, ekoloji təhlükəsiz nəqliyyat vasitələri, ekoloji damlı şəhərlər və yaşayış məntəqələri, səhiyyə, hamının tam məşğulluq və ləyaqətli iş yeri ilə təmin olunmasına kömək etmək kimi problemlər fəaliyyətlərin çərçivə proqramlarına daxil edildi (17,22).

Bu proqram sənədləri və növbəti beynəlxalq forumlar əsasında AİB, Şərqi Avropa ölkələri, ABŞ, Kanada və digər ölkələr özlərinin davamlı inkişafa keçid konsepsiyalarını hazırladılar və ətraf mühitin mühafizəsi üzrə milli proqramlar qəbul etdilər.

2.2. «Yaşıl» iqtisadiyyat və müasir dövrdə inkişafın məqsədləri

Bəşəriyyətin tərəqqisi naminə ekoloji problemlərin həllinin zəruriliyi dünyanın bütün dövlətlərinin yekdil qəbul etdiyi «Minilliyin İnkişaf Məqsədləri»ndə öz əksini tapmaqla yanaşı, ekoloji davamlılıq məqsədi xüsusi qeyd edilir. Son dövrlərdə dünya ümumdaxili məhsulunun 4 dəfə artması yüz milyonlarla insanın həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Lakin bu artım, əsasən, təbii kapitalın (meşə və kənd təsərrüfatı, torpaq, su resursları və biomüxtəlifliyin istifadəsi ilə əlaqəli urbanizasiya) azalması, ekosistemlərin dağılması nəticəsində əldə edilmişdir.

Məhz bunun nəticəsidir ki, 2000-ci ildən başlayaraq dünyada ekoloji problemlər kəskinləşdi: içməli suyun və ərzaq məhsuldarlığının azalması, iqlim dəyişmələri, biomüxtəlifliyin, meşə sahələrinin azalması, səhralaşma və s. neqativ proseslər intensivləşdi. Ekoloji məhdudiyyətlərin güclənməsi dünyada iqtisadi inkişafın yeni tipinin formalaşması zərurəti yaratdı, yeni «yaşıl» iqtisadiyyatın hazırlanmasına səbəb oldu. Bu sahənin konturları BMT təşəbbüslərində «yaşıl» iqtisadiyyata (green economy) keçid təklifləri, yaşıl inkişaf (green growth) proqramları ilə başladı. «Yaşıl» iqtisadiyyata keçid məsələləri BMT-nin Rio+20 sammitinin prioritet məsələlərindən oldu. Beynəlxalq sənədlərdə «yaşıl sənaye» (green industry), «yaşıl» bazarlar (green market), «yaşıl» məşğulluq (green jobs) və s. «yaşıl» sifətli terminlər getdikcə geniş istifadə edilməyə başladı. Artıq «yaşıl» innovasiyalar terminindən də geniş istifadə edilir. Burada ətraf mühitə minimum təsir edən (alternativ energetika, ekonəqliyyat, bioloji yanacaq və s.) yeni texnologiyalar nəzərdə tutulur.

UNEP-in BMT-nin biosfer resurslarının kompleks elmi planlaşdırılması və idarə edilməsinin əsaslarını və metodlarını işləyib hazırlayan ətraf mühit üzrə proqramın hesabatlarına görə, «yaşıl» iqtisadiyyat insan rifahını və sosial ədaləti artırmaqla bərabər, ətraf mühitə olan riskləri minimuma endirir. Bu iqtisadiyyatın xarakterik əlamətləri aşağıdakılardır:

- Təbii resurlardan effektiv istifadə;
- Təbii kapitalın qorunub saxlanması və artırılması;
- Çirklənmələrin azaldılması;
- Atmosferə atılan istixana qazlarının azaldılması;
- Ekosistem və biomüxtəliflik xidmətlərinin qorunub saxlanması;
- Gəlirin və məşğulluğun artırılması.

«Yaşıl» iqtisadiyyat çox vaxt qlobal iqlim dəyişmələri ilə mübarizə və maliyyə-iqtisadi böhrandan çıxmağın yeni perspektivli istiqaməti kontekstində qiymətləndirilir. Onun inkişaf etdirilməsinin prioritet cəhətlərindən biri də odur ki, bu iqtisadiyyat vasitəsilə enerji effektivliyini əhəmiyyətli artırmaq mümkündür. Məhz bu xüsusiyyətinə görə «yaşıl» iqtisadiyyat bəzən «azkarbonlu» iqtisadiyyat

(lowcarbon economy) adlandırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, «yaşıl» iqtisadiyyat davamlı inkişafın əvəzləyicisi yox, onun əhəmiyyətli bir qoludur.

«Yaşıl» iqtisadiyyatın əsas prioritetləri:

— bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə (hidroenergetika, bioyanacaq, biokütlə və s.);

— enerjinin effektivliyi;

— nəqliyyat vasitələri (havanın keyfiyyəti, tullantılar, səs-küy);

— sənaye (tullantılar, axıntılar, atılmalar);

— innovasiyalar;

— ətraf mühitə olan təsirin qiymətləndirilməsi (ƏMTQ) və ətraf mühitə strateji təsirin qiymətləndirilməsi (ƏMSTQ);

— menecment (o cümlədən, institusional mexanizmlər və təbiəti mühafizə üzrə çoxtərəfli razılaşmalar) və ekoloji fəaliyyətin qiymətləndirilməsi;

— korporativ sosial məsuliyyət (KSM) və ekoloji hesabat;

— hasilat;

— resurslardan effektiv istifadə;

— təbii kapitalın istifadəsi;

— sənaye sektoru və yaşayış məntəqələrində sudan effektiv istifadə;

— məhsulların həyat siklinin analizi;

— ekoloji uçot;

— istehsal və istehlakın davamlı modeli;

— turizm.

ƏMTQ (Environmental Impact Assessment – EIA) hər hansı bir obyektin reallaşmadan öncə fəaliyyət planı, siyasəti, proqramı və layihəsi əsasında onun gələcək fəaliyyətinin müsbət və ya mənfi ekoloji nəticələrinin proqnozlaşdırılması prosesidir. O, mümkün təsirləri zərərsiz hədlər daxilində salınması tədbirlərini təklif edir. ƏMTQ fəaliyyəti investisiyanın layihədən öncəki mərhələsində həyata keçirilir. O, aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

— nəzərdə tutulmuş təsərrüfat və ya digər fəaliyyət növünün xarakterik

xüsusiyyətlərinin və onun həyata keçirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsi;

- nəzərdə tutulan obyektin yerləşəcəyi ərazinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;

- layihələndiriləcək obyektin ətraf mühitə mümkün təsirlərinin qiymətləndirilməsi;

- hesablamalar əsasında ətraf mühitə təsirin kəmiyyət xarakteristikasının verilməsi;

- layihələndiriləcək obyektin ətraf mühitə təsirini zəiflədən tədbirlərin işlənilib hazırlanması;

- layihənin reallaşacaq bütün mərhələləri üçün monitoring tədqiqatlarının və nəzarət proqramının işlənilib hazırlanması;

- investisiyanın ekoloji-iqtisadi əsaslandırılması;

- nəzərdə tutulan təsərrüfat və digər fəaliyyətlərin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi üzrə materialların, ekoloji əsaslandırma mərhələləri üçün tövsiyələrin hazırlanması.

ƏMSTQ (Strategic Impact Assessment -SIA) kifayət qədər yeni yanaşma olum ƏMTQ konsepsiyasına əsaslanmaqla yanaşı, ondan fərqli olaraq ətraf mühitə plan, proqram, siyasət və ya hökumətin qanunverici akt layihələrinin kompleks təsirinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu sənədin əsas məqsədi ətraf mühit üzrə siyasət, strategiya, proqram, plan və qanunverici aktlar qəbul etmədən öncə ətraf təbii mühitin nəzərə alınması və qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, ƏMSTQ elə mərhələdə tətbiq edilməlidir ki, qərarların qəbuluna məsul olan şəxslər ətraf mühit üzrə müəyyən edilmiş strategiyaya, hadisələrin gedişatına təsir edə bilsin. Bu sənəd milli energetika, sənaye və ya kənd təsərrüfatı, ərazinin inkişaf planının, müxtəlif sahələrdəki milli qanunvericilik layihələrinin qiymətləndirilməsində həyata keçirilə bilər.

Adətən, strateji qiymətləndirmə aşağıdakı amillərin analizi və qiymətləndirilməsi üzrə aparılır:

- ətraf mühitin mövcud vəziyyətinin və sağlamlıq problemlərinin verilmiş

strategiya çərçivəsində həlli;

- strategiyanın məqsəd və vəzifələrinin ekoloji baxımdan analizi;
- verilmiş strategiyanın ekoloji davamlılığa töhfəsi;
- strategiyanın əsas alternativləri;
- təklif olunan fəaliyyətlərin bütün variantlar üzrə ətraf mühitə təsiri;
- monitorinq sisteminin, strategiyanın ətraf mühitə və sağlamlığa potensial təsirinin qiymətləndirilməsi (17,22).

ƏMSTQ aparılarkən, adətən, iki yanaşmadan istifadə edilir: təsirin qiymətləndirilməsi və gözlənilən nəticələrin qiymətləndirilməsi.

Yekun olaraq belə bir suala cavab verək: ƏMTQ sənədi ilə ƏMSTQ sənədi arasındakı fərq nədən ibarətdir? Ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi (ƏMTQ) sənədi reallaşdırılması nəzərdə tutulan layihənin qərarların qəbul edilənə qədərki mərhələsində onun ekoloji və sosial nəticələrini qiymətləndirərək ətraf mühitə ola biləcək təsirləri proqnozlaşdırır. Ətraf mühitə strateji təsirin qiymətləndirilməsi (ƏMSTQ) sənədi isə siyasət, planlaşdırma və proqramlar mərhələsində aparılan qiymətləndirmədir.

Korporativ sosial məsuliyyət (KSM) «Şirkətlərin sahibkarlıq əməliyyatları zamanı öz səhmdarları və xarici mühitin sosial və ekoloji inkişafına qayğının integrasiyası konsepsiyası» kimi təsvir olunur. O, aşağıdakı sahələri əhatə edir:

- işgüzar nüfuz və etibarın formalaşması və möhkəmlənməsi;
- korporativ inkişaf — şirkətin rəhbərliyi, personal və ictimai təşkilatların iştirakı ilə təşkilati dəyişikliklərin və restrukturizasiya işlərinin aparılması;
- korporativ etika;
- ekoloji siyasət və təbii resurslardan effektiv istifadə;
- personal siyasəti;
- sağlamlıq, təhlükəsizlik və əməyin müdafiəsi, insan hüquqlarına hörmət;
- ümumi sosial problemlərin həlli zamanı yerli hakimiyyət orqanları, dövlət strukturları və ictimai təşkilatlarla əlaqə;
- öz məhsul və xidmətlərinin alıcıları ilə əlaqələrin sosial aspektləri;

Təşkilatın sosial məsuliyyəti daxili və xarici məsuliyyət kimi 2 tipə bölünür. Daxili sosial məsuliyyət öz personalına qarşı işgüzar təcrübə olub aşağıdakı fəaliyyətləri əhatə edir:

- təhlükəsizlik (yanğına qarşı, ekoloji və sənaye təhlükəsizliyi) və əməyin mühafizəsi,
- əmək haqqının stabil ödənilməsi;
- sosial əhəmiyyətli əmək haqqının qorunub saxlanılması;
- işçilərin əlavə tibbi və sosial sığortası;
- təlim proqramları vasitəsilə işçilərin insan kapitalının inkişaf etdirilməsi, ixtisaslaşdırma və ixtisasartırma fəaliyyəti;
- böhran vəziyyətlərində işçilərə kömək göstərilməsi.

Xarici sosial məsuliyyət aşağıdakı fəaliyyətləri əhatə edir:

- sponsorluq və korporativ xeyriyyəçilik;
- dövlətin, rejionun, bələdiyyə qurumlarının ekoloji proqramlarında iştirak;
- yerli icmalarla əlaqə;
- təşkilatın böhran halları zamanı yardıma hazır olması;
- keyfiyyətli məhsul istehsalı.

Son dövrlərdə beynəlxalq cəmiyyətdə «Bir Planet Cəmiyyəti» proqramı («One Planet Communities») geniş vüsət almaqdadır (Şəkil 2.4). Bu çərçivə proqramı beynəlxalq ictimaiyyətdə ekoloji davamlılıq haqqında vahid düşüncə tərzini aşılamaq məqsədi daşıyır. Bu hərəkət 2 əlaqəli problemin həllinə kömək edir:

- istixana qazlarının atmosferdəki miqdarının iqlim dəyişmələrinin təhlükəsiz həddinə qədər azaldılması;
- resurslardan istifadənin davamlı səviyyəyə çatdırılması.

On prinsipə əsaslanan Proqramda davamlı qida, davamlı material, davamlı su və s. yeni terminlərdən istifadə edilir.

Sıfır karbon	Yüksək energetik effektivliyə malik binaların inşası və alternativ enerji mənbələrindən istifadə
Sıfır tullantı	Tullantıların azaldılması, mümkün qədər təkrar istifadə, yalnız sonda «0» tullantının zibilliyə göndərilməsi

Davamlı nəqliyyat	Emmisiyaları azaltmaq səqsədilə üstünlüyün az karbon rejiminə malik olan nəqliyyat vasitələrinə verilməsi
Davamlı material	Az enerji hesabına başa gələn, lokal ərazidə əldə edilən, təkrar emal və ya tullantılardan hazırlanmış sağlam məhsullardan istifadə edilməsi
Lokal davamlı ərzaq	Az mərhələdə əmələ gələn, lokal, mövsümü və üzvi qidalara üstünlük verilməsi, ərzaq tullantılarının azaldılması
Davamlı su	Binalarda və aldığımız məhsullardakı sudan maksimum dərəcədə səmərəli istifadə etmək, lokal daşqınların və su hövzələrinin çirklənməsinin qarşısını almaq
Torpaq və yabanı təbiət	Torpaqdan istifadə və inşaat zamanı biomüxtəlifliyin və təbii yaşayış yerlərinin mühafizəsi və bərpaşına çalışmaq
Mədəniyyət və irs	Yerli mədəni və ənənələrin canlandırılması, mədəni tədbirlər vasitəsilə dəstəklənməsi və bu işdə aktiv iştirak etmək
Bərabərlik və lokal iqtisadiyyat	Ədalətli məşğulluq imkanlarına dəstək verən bioregional iqtisadiyyatın yaradılması, beynəlxalq ticarət yarmarkalarının təşkili, icmaların buraya cəlb edilməsi
Sağlamlıq və firavanlıq	Möhkəm sağlamlıq və firavan həyata səbəb olan aktiv və mənalı həyatın təşviqi

Şəkil 2.4. «Bir Planet»in 10 prinsipi

«Davamlı qida məhsulları» çoxcəhətli anlayış olub biomüxtəlifliyin mühafizəsinə, malın ekolojiyyəsinə, səhiyyə və sosial müdafiə sisteminə və iqtisadi səmərəliliyə xidmət edir. Ərzağın davamlılığına təsir edən əsas amillər kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin formasından (herbisid və pestisid, digər kimyəvi maddələrdən istifadə, məhsul yığımının üsulu), məhsulun nəqlinin forması və məsafəsindən, emal dərəcəsindən, saxlanma şəraitindən və müddətindən, satış formasından (topdan və ya pərakəndə) asılı olur.

Qida məhsullarının davamlılıq dərəcəsi aşağıdakı göstəricilər əsasında müəyyənləşdirilir:

— Yerli və mövsümi məhsullardan istifadə. Onların çatdırılmasının nəqliy-

yat xərcləri az olduğundan bu cür məhsullar iqtisadi cəhətdən daha effektiv olur. Onların çatdırılmasına az enerji və yanacaq sərf edildiyindən az tullantılar yaranır. Mövsümi məhsullar soyuducularda saxlanmadığından az enerji sərf edilir, istixana qazı sayılan freonlardan istifadə edilmir.

Yerli və emal olunmamış və ya emal dərəcəsi az olan ərzaq məhsulları istixana qazlarının azalmamasında vacib əhəmiyyət daşıyır. Fair Trade («Ədalətli Ticarət») standartları istismar və yoxsulluğun aradan qaldırılmasına xidmət edir. Fair Trade («Ədalətli Ticarət») ictimai hərəkət olub beynəlxalq əmək, ekoloji və sosial tənzimlərmə standartlarının tətbiqini müdafiə edir, malların inkişaf etməkdə olan ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə eksportunu diqqətə çəkir, mövcud beynəlxalq ticarət sisteminin «ədalətsiz» olduğunu bildirir, malların qiymətlərinin dəyişməsinin istehlakçılar üçün əlverişsiz olduğunu, bazar qiymətlərinin istehsalın real dəyərini əks etdirmədiyini, buraya ekoloji və sosial komponentlərin əlavə edilməsini vacib hesab edir.

Davamlı ərzaq sistemi anlayışı haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Əvvəla, davamlılıq anlayışı resurslardan istifadənin Yerin potensialını aşmayan, onun əvəz edilməsinə səbəb olmayan həddini nəzərdə tutur. Ərzaq sistemində «davamlılıq» anlayışı geniş spektri əhatə edərək keyfiyyət, həyat təhlükəsizliyi, səhiyyə, əlçatanlıq, iş yerləri baxımından qida sənayesində rolu və təbii ki, ekoloji davamlılıq kimi sahələri əhatə edir. Ərzaq sisteminin ekoloji davamlılığı isə öz növbəsində sistemin iqlim dəyişmələri, su, torpaq resurslarına, biomüxtəlifliyə təsiri əsasında formalaşır. Resurslardan rəşional istifadə və davamlı ərzaq sisteminə nail olmağın əsas yolları hansılardır?

- ərzağın ekoloji təsiri haqqında texniki biliklərə nail olmaq;
- davamlı ərzaq istehsalının stimullaşdırılması;
- davamlı ərzaq istehlakının stimullaşdırılması;
- ərzaq tullantılarının və itkilərinin azaldılması;
- ərzaq siyasətinin təkmilləşdirilməsi.

BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) 2013-cü il hesaba-

tında davamlı ərzaq sisteminin ərzaq təhlükəsizliyi və qida ilə təminatın əsas instrumenti olduğu bildirilir. FAO öz sənədlərində davamlı ərzaq sisteminin effektivliyini xüsusi qeyd edərək onun hal-hazırda bütün insanların sağlam qida mənbəyi olduğunu, gələcək nəsillərin qida potensialını mühafizə etdiyini, resurslardan effektiv istifadəni təmin etdiyini xüsusi qeyd edir. Davamlı ərzaq sistemi bildirir ki, hər bir su damlası, kiçik torpaq sahəsi, bir ovuc gübrə, sərf edilmiş bir dəqiqəlik zəhmət mümkün maksimum ərzaq istehsalını təmin etməlidir. Yalnız bu halda biz resursların gələcək nəsillərə də çatacağına və sistemin dayanıqlılığına zəmanət verə bilərik.

Davamlı kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı odur ki, bu zaman sistem öz məhsuldarlığını və məhsulun keyfiyyətini aqroximikatlardan köməyi olmadan stabil saxlayır. Bunun üçün aşağıdakı amillər nəzarətdə saxlanılmalıdır.

— Torpaq. Sağlam torpaq istənilən dayanıqlı istehsal sistemi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bataqlıqlaşma və şoranlaşma nəticəsində pozulmuş torpaqların bərpası üzrə proqramlar işlənilib hazırlanır və həyata keçirilir. İstifadə edilməyən xam torpaqlarda becərmə işləri tədrici istifadə proqramı əsasında həyata keçirilir.

— Pestisidlər və ziyanvericilərlə kompleks mübarizə. Alınmış yeni sortlar və bioloji mübarizə forması vasitəsilə pestisidlərin istifadəsi maksimum dərəcədə azaldılır və tamamilə istifadə edilmir, ziyanvericilərə qarşı kompleks tədbirlər planı hazırlanır və tətbiq edilir. Konkret ziyanvericiləri məhv edən, tez bir zamanda zərərsiz komponentlərə parçalanan pestisidlərə üstünlük verilir.

— Bioloji müxtəliflik. İndikatorlarla azot və karbonun dövranı, torpağın üstündə və altında bioloji müxtəlifliyin vəziyyəti tam nəzarətdə saxlanılır. Bioloji resurslardan rəşional istifadə edilir, aqroməşəçilik, yabani təbiətin mühafizəsi və istifadəsi, akvakultura, daxili balıqçılıq və heyvandarlıqdan kompleks şəkildə istifadə edilir.

--Ərzaq məhsullarının təhlükəsizliyi və keyfiyyətinə nəzarət. Xüsusi analitik sistem potensial ərzaq məhsullarının və qida komponentlərinin keyfiyyətinə, pestisidlərin zərərsiz hədd hədudlarında saxlanmasına, patogen orqanizmlərə nəzarət

edir.

— Su və ondan rəşional istifadə. Suya önəmli sosial-iqtisadi təsirə, iqtisadi dəyərə malik olan, insanların ən əsas tələbatlarını ödəyən məhdud resurs kimi yanaşılır. İqlim dəyişmələri və digər amillərin təsiri ilə su resurslarının gətdikcə tükənməsi səbəbindən onlardan effektiv istifadə edən, quraqlığa davamlı sortlara üstünlük verilir, innovativ suvarma sistemləri (bitki kökünün damcılı suvarılması və s.) tətbiq edilir, irriqasiya sistemlərində şoran sulardan istifadə edilir, bataqlıqlaşma və şoranlaşmaya qarşı drenaj tədbirləri görülür, səthi və qrunt sularından kompleks istifadəyə üstünlük verilir, mütəmadi olaraq su balansının və suyun keyfiyyətinin monitorinqi aparılır.

— Gübrələr və qida maddələrindən effektiv istifadə. Gübrələr və qida maddələri kompostlar və bioloji üsulla alınmış qida maddələri ilə əvəz edilir.

— İstixana qazlarının nəzarətdə saxlanması. Xüsusi texnologiyalar vasitəsilə karbon qazı və digər qazların böyük əksəriyyətinin torpaqda toplanması təmin edilir (22).

BMT-nin ətraf mühit və inkişaf üzrə Konfransında qəbul edilmiş bu sənəd əvvəllər qəbul edilmiş Rio görüşləri (Davamlı İnkişaf) və «XXI əsr gündəliyi»nin müddəalarının davamıdır. 1990-cı ildən etibarən BMT-nin təşkilatçılığı ilə keçirilən əksər beynəlxalq konfranslarda qlobal inkişafın mühüm hədəfləri irəli sürülür. BMT-nin 2000-ci il Baş Assambleyasında (Minillik Sammiti) 189 ölkənin nümayəndələrinin, o cümlədən 147 dövlət başçısının imzaladığı «Minilliyin Deklarasiyası» qəbul edildi. Deklarasiyala dünyanın sonrakı inkişafının təhlükəsizlik problemləri ilə bağlı narahatlıq ifadə edildi. Eyni zamanda, tərəqqinin yalnız davamlı inkişaf prinsipləri əsasında mümkünlüyü ifadə edildi. Deklarasiyada o da xüsusi vurğulandı ki, davamlı inkişafın əsasını təşkil edən iqtisadi inkişaf öz növbəsində yoxsulluq və insan haqlarının təminatı problemlərinin həllinə söykənir.

Təbii ki, ölkəmiz də «Minilliyin İnkişaf Məqsədləri»nə qoşulmuş, öz üzərinə öhdəliklər götürmüşdür. Hər il dövlət statistik hesabatlarında «Minilliyin İnkişaf Məqsədləri»nin Azərbaycan Respublikası üzrə gətəriciləri nəşr edilir. Bu öhdəlik

üzrə Azərbaycanın statistik göstəriciləri belədir (Azərbaycan Statistik Göstəriciləri, 2013);

Cədvəl 2.5

İfrat yoxsulluğu aradan qaldırmaq

Qiymətləndirmə göstəriciləri	İllər		
	2001	2005	2012
Milli yoxsulluq həddindən aşağı yaşayan əhəlinin xüsusi çəkisi, %	49.0	29.3	6.0
Məşğul əhəlinin əmək qabiliyyətli yaşda əhəliyə olan nisbəti, %	76.9	71.9	68.7

Cədvəl 2.6

Uşaq ölümü hallarını azaltmaq

Qiymətləndirmə göstəriciləri	İllər		
	2001	2005	2012
Körpə ölümü, hər 1000 diri doğulana			
Cəmi	16.6	12.7	10.8
Qızlar	15.8	11.6	10.5
Oğlanlar	17.3	13.6	11.1
Şəhər	15.8	13.5	17.8
Kənd	17.3	12.0	4.1

Cədvəl 2.7

İİV/QİÇS, malyariya və digər xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmaq

Qiymətləndirmə göstəriciləri	İllər		
	2008	2010	2012

QİÇS xəstəliyi ilə bağlı ölənlərin sayı, nəfər	43	39	49
QİÇS səbəbindən yetim qalan uşaqların sayı, nəfər	30	71	73
İİV-lə yaşayan insanların sayı, faizlə	0.02	0.03	0.04
Malyariya xəstəliyinin yayılması və ölüm əmsalı, hər 100 000 nəfərə	0.8 (0)	0.6 (0)	0,03 (0)
Vərəm xəstəliyinin yayılması və ölüm əmsalı, hər 100 000 nəfərə	106.5 (8.5)	138.7 (7.9)	123.2 (4.1)

QİÇS- Qazanılmış immun çatışmazlığı virusu

İİV – İnsanda immun çatışmazlığı virusu

Cədvəl 2.8

Ətraf mühitin davamlılığını təmin etməli

Qiymətləndirmə göstəriciləri	İllər		
	2000	2005	2012
Meşə örtüyü olan torpaq sahəsi, %	12	12	12
Qorunan ərazilərin ümumi ərazilərə nisbəti, %	5.0	7.0	10.3
Bioloji müxtəlifliyin saxlanması üçün mühafizə olunan torpaq sahəsi, ha	4.3	6.0	8.9
Bərk yanacaq istifadə edən əhali, %	-	10.7	-
Karbon qazının emissiyası, adambaşına ton	0.003	0.003	0.004
Karbon qazının emissiyası, min ton	-	26.07	34.92
Təkmilləşdirilmiş su mənbələrindən istifadə edən əhəlinin nisbəti, %	-	78.4	91.3
Təkmilləşdirilmiş sanitariya sistemindən istifadə edən əhəlinin nisbəti, %	-	77.3	89.3

2.3. Azərbaycan Respublikasında davamlı inkişafa keçid konsepsiyası

Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı inkişafa keçidin əsasını onun hüquqi bazası təşkil edir. Azərbaycanın ətraf mühit üzrə qəbul etdiyi qanunlardan və qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalardan görünür ki, hazırda ölkəmizdə davamlı inkişafın təmin olunmasının möhkəm hüquqi bazası yaradılmışdır.

Son dövrlərdə Azərbaycanda beynəlxalq qurumların çağırışına cavab olaraq əhalinin sağlamlığı, ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji təhlükəsizlik və təbii resurslardan rəşional istifadə, alternativ və bərpaolunan enerji mənbələrinin sürətli inkişafı ilə bağılı 20-dən çox milli qanun, mühüm sənədlər qəbul edilmişdir. Bunların ən əsasları «Bitki mühafizəsi haqqında» (1996), «Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında» (1997), «Balıqçılıq haqqında» (1998), «Yerin təki haqqında» (1998), «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» (1999), «Heyvanlar aləmi haqqında» (1999), «Ekoloji təhlükəsizlik haqqında» (1999), «Atmosfer havasının qorunması haqqında» (2001), «İcbari ekoloji sığorta haqqında» (2002), «Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında» (2002), «Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında» (2008) və s. qanunlar, «Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair» və «Azərbaycan Respublikasında meşələrin bərpa edilməsi və artırılmasına dair» Milli Proqramlar, «Hidrometeorologiyanın İnkişaf Proqramı», «Yay-qış otlaqlarının, biçənəklərin səmərəli istifadə olunması və səhrələşmanın qarşısının alınmasına dair», «Abşeron yarımadasında təbii daş yataqlarının səmərəli istifadəsi və inkişafı» Dövlət Proqramları, «Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı» və «Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyasıdır (2012). (19).

Son 20 il ərzində ölkəmizdə ətraf mühitin davamlı inkişafı və insan sağlamlığı sahəsində görülmüş ən önəmli işlər bunlardır:

— Əhalinin keyfiyyətli içməli su ilə təminatlarının yaxşılaşdırılması

məqsədilə 272 rayon yaşayış məntəqəsində 440 min əhalini içməli su ilə təmin edən modul tipli sutəmizliyi qurğular quraşdırılmışdır (2007-2014);

— Abşeron yarımadası ərazisində magistral avtomobil yollarının kənarında 300 ha, Bakı-Quba magistral yolunda 510 ha, Bakı-Qazax magistral yolu ətrafında 562 ha, Bakı-Şamaxı magistral yolu ətrafında 263 şa, Bakı – Astara magistral yolu ətrafında 300 ha ərazidə ağac əkilmişdir;

— Salyan rayonu ərazisində Xəzər dənizinin suyunun duzsuzlaşdırılması üçün infrastruktur imkanları 20 min m³ olan, sutkada 1000 m³ gücündə avadanlığa malik zavod inşa edilmişdir;

— «Xəzər dənizinin çirklənmədən qorunması üzrə tədbirlər haqqında» Sərəncama uyğun olaraq, Abşeron yarımadasının Mərdəkan, Buzovna, Bilgəh, Nardaran, Pirşağı, Novxanı və Sumqayıtın 90 kilometrə yaxın sahilboyu ərazilərində ümumilikdə gündə 6400 m³ çirkab sutəmizləmə gücünə malik 17 stansiya istismara verilmiş, «Xəzər dənizinin ekoloji mühitinin mühafizəsi sistemi» yaradılmışdır;

— Azərbaycan Respublikası Prezidentinin «Böyük Qafqazın Bazardüzü-Şahdağ-Tufandağ ekosisteminin kompleks hidrometeoroloji və ekoloji tədqiqatı ilə bağlı tədbirlər haqqında» (2008) Sərəncamına uyğun olaraq Qafqazda ən yüksək dağlıq «Kompleks hidrometeoroloji və ekoloji tədqiqat elm Mərkəzi» yaradılmış, Bazardüzü – Şahdağ – Tufandağ ekosistemlərinin tədqiqi məqsədilə Mərkəzdə alternativ enerji ilə işləyən 3 avtomat meteoroloji stansiya qurulmuşdur.

Davamlı inkişaf üzrə qəbul edilmiş vacib sənədlərdən biri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan 2020; Gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyasıdır. Həyatımızın bütün sahələrini əks etdirən bu sənəddə ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması, davamlı inkişaf məsələləri diqqət mərkəzində durur, son dövrlərdə «sürətlənən sənayeləşmə nəticəsində ekoloji tarazlığın pozulması», Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında aparılan ekosid siyasəti — bioloji müxtəlifliyin kütləvi surətdə məhv edilməsi, ərazilərdə irimiqyaslı yanğınların törədilməsi, Azərbayca-

nın şirin su mənbələrinin Ermənistan tərəfindən kimyəvi, radiaktiv zəhərlənməyə məruz qalması, Metsamor AES-in nəinki ölkəmiz üçün, həmçinin bütün Qafqaz üçün böyük təhlükə mənbəyi olması narahatlıq doğurur.

Sənəddə, həmçinin, insan faktoru, ətraf mühitin menecmenti sahəsində strateji baxışlar və əsas prioritetlər (gender məsələləri, dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf, biomüxtəlifliyin mühafizəsi, yanacaq kompleksinin zərərli təsirlərinin yumşaldılması, resusrlardan, o cümlədən torpaq resurslarından rəşional istifadə, qənaətli, tullantısız və təkrar emal, alternativ və tükənməz enerji mənbələrindən istifadə, az tullantılı və ya tullantısız texnologiyaların tətbiqi və s.) öz əksini tapmışdır (18).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 6 avqust tarixli «Bakı şəhərində məişət tullantıları ilə bağlı idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında» Sərəncamına uyğun olaraq yaradılmış «Təmiz Şəhər» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti Bakı ərazisində əmələ gələn bərk məişət tullantılarının yerləşdirilməsi və zərərsizləşdirilməsi sistemini müasir standartlara uyğun idarə etməklə şəhərin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması işlərini həyata keçirir. Müəssisə 2009-cu ildə fəaliyyətə başlamışdır. Cəmiyyətin yaradılmasında əsas məqsəd tullantıları yerləşdirilmək, utilizasiyasını müasir standartlara cavab verən şəkildə qurmaq və idarə etmək, şəhərin ekoloji vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdır.

Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması Zavodu 19 dekabr 2012-ci il tarixdən fəaliyyətə başlamışdır. Zavod istehsalat gücünə görə Şərqi Avropa və MDB məkanında bu tipli ən iri zavod hesab olunur. Dördüncü nəsil (4G) texnologiyalarının tətbiqi ilə qurulmuş zavod 500 min ton məişət və 100 min ton tibbi tullantını zərərsizləşdirmək imkanına malikdir. Tullantıların yandırılması prosesin nəticəsində əldə ediləcək alternativ enerji kimi elektrik enerjisinin miqdarı ildə 231,5 mln.kVt/saat enerjiyə bərabər olacaqdır ki, bu da 100 mindən çox evin enerji ilə təmin olunmasına imkan yaradacaq.

Zavodun əsas ekoloji faydaları aşağıdakılardır:

— yanma zamanı tullantı üzvi və ya bioloji təhlükəli maddələrdən təmizlənir

və bununla da onun həcmi 10 dəfə azalır;

- emissiyaların miqdarı və tərkibi Azərbaycan və Avropa Birliyinin ətraf mühit sahəsindəki ən əsas tələblərinə cavab verir;

- tullantılardan yaranan və yanma qazının tərkibində olan bütün çirkləndiricilər 3 mərhələli effektiv yanma qazını təmizləmə sistemi vasitəsilə tamamilə aradan qaldırılır;

- çirkab suları yaranmır;

- bütün qoxular zavoda yanma zamanı məhv olur;

- ISO 14001, Benyəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (ISO) tərəfindən yaradılmış bütün dünyada geniş yayılmış ətraf mühitin idarə olunması standartlarına tam uyğundur.

Bərk Məişət Tullantılarının Çeşidlənməsi Zavodu 2012-ci ildən fəaliyyət göstərir. Ölkədə təkrar istehsal biznesinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə Balaxanı qəsəbəsində yaradılan Bərk Məişət tullantılarının Çeşidlənməsi Zavodu alman texnologiyası əsasında qurulmuşdur və illik 200 min ton tullantı qəbul etmək gücünə malikdir. Çeşidlənmənin aparılması nəticəsində təkrar emal üçün yararlı tullantılar ayrılır ki, bu da tullantıların ümumi həcmi azaldır, ucuz xammal bazarı formalaşdırır, ölkədə təkrar emalın qurulması üçün zəmin yaradır, enerjiyə qənaət olunur və ən önəmlisi, tullantıların ətraf mühitə mənfi təsirini azaldır.

Azərbaycanda son dövrlərdə alternativ və tükenməz enerji mənbələrindən istifadə üzrə böyük irəliləyişlər vardır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 21 oktyabr tarixli 462 №-li sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı»nda nəzərdə tutulmuş tədbirlər həyata keçirilmiş, yeni layihələrin başlanması üçün zəmin yaranmışdır.

Demək olar ki, ölkənin bütün rayonlarında bərpa olunan enerji mənbələri hesabına yeni enerji güclərinin yaradılması üçün layihələrin hazırlanmasına başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 17 yanvar tarixli 232

nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «2014-2016-cı illərdə Bakı şəhəri və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı» və 2014-cü il 27 fevral tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı» üzrə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri hesabına yeni generasiya güclərinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur (19).

Təkcə 2010-2014-cü illər ərzində Dövlət Agentliyi tərəfindən onlarla layihə həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Alternativ və Bərpaolunan Enerji Mənbələri üzrə Dövlət Agentliyi (ABEMDA) tərəfindən istifadəyə verilmiş layihələr bunlardır:

— Qobustan Eksperimental Poliqonu və Təbdris Mərkəzi 13 sentyabr 2011-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Layihə üzrə poliqonda 2.7 MVt gücündə Külək Elektrik Stansiyası (KES), 1.8 MVt gücündə Günəş Elektrik Stansiyası (GES) və 1 MVt gücündə Bioqaz Elektrik Stansiyası (BES) quraşdırılıb istifadəyə verilmişdir;

— Biləsuvar, Masallı, Beyləqan rayonlarında, Bakı şəhərində və digər ərazisində GES və istilik nasosları (İN) quraşdırılıb istifadəyə verilmişdir;

— Naxçıvan MR, Neftçala, Gədəbəy, Balakən, Qazax, Qax, Yevlax, Xaçmaz, Xızı, Lerik rayonlarında gücü 10 MVt-a qədər olan hibrid elektrik stansiyaları (günəş, külək, biokütlə və s.) tikilib istifadəyə verilmişdir.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi tərəfindən «Təmiz Şəhər» ASC-nin 44 MVt gücündə Bakı Bərk Məişət Tullantılarının Yandırılması Zavodu, «Azərenerji» ASC tərəfindən İsmayilli rayonunda 1.0 MVt gücündə İsmayilli SES, Göyçay rayonunda 3.3 MVt gücündə Bıgır SES, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən Xəzər rayonunda 9.3 ha sahədə «Ekoloji Park» layihəsi həyata keçirilmişdir. Parkda elektrik enerjisinə olan tələbat alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri hesabına ödənilir (22). Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərlə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə üzrə qeyri-dövlət sektoru da aktiv iştirak edir.

Fəsil III. Ətraf mühitin keyfiyyətinin normativ-hüquqi əsasları və beynəlxalq əməkdaşlıq formaları

3.1. Ətraf təbii mühitin keyfiyyətinin idarə olunmasının hüquqi əsasları və ekoloji cinayətlər

Hüquq-dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilmiş, yaxud sanksiyalaşdırılmış ümumi-məcburi davranış qaydalarının (normalarının) məcmusudur. Bu qaydalara riayət olunmasının təminatçısı dövlətdir. Dövlət hüquq vasitəsilə insanların davranışlarını müəyyən tərzdə, öz siyasətinə uyğun olaraq tənzimləyir, özünün mənafeyinə cavab verən ictimai münasibətləri möhkəmləndirir və inkişaf etdirir. Bu baxımdan, ekoloji hüquq dövlət hüququnun bir sahəsi, tərkib hissəsidir.

Ekoloji hüquq – indiki və gələcək insan nəsilləri naminə ətraf təbii mühitin mühafizəsi, sağlamlaşdırılması və yaxşılaşdırılması məqsədilə cəmiyyət-təbiət ictimai münasibətlərini tənzimləyən hüquqi normalar sistemidir.

Ətraf təbii mühitin mühafizəsi məsələsi hüquq nəzəriyyəçiləri tərəfindən dövlətlərin əsas funksiyalarından biri hesab edilir. Azərbaycan dövlətinin ekoloji funksiyasının xarakterini, ətraf mühit hüququnun həyata keçirilməsi və inkişafını cəmiyyət-dövlət münasibətləri müstəvisində daha dolğun dərk etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasındakı ekoloji müddəalara nəzər salmaq vacibdir. Konstitusiyanın preambulasında qeyd edildiyi kimi, xalq ümumxalq səsverməsi — referendum yolu ilə özünün ali hakimiyyət niyyətlərini bəyan edərək Azərbaycanın konstitusiya quruluşunun əsaslarını təyin etmiş, insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını, Azərbaycan Prezidentinin dövlət başçısı kimi hüquqi statusunu, ali qanunverici, icraedici və məhkəmə orqanlarının statusunu, eləcə də yerli özünü idarəetmə sistemlərinin əsaslarını müəyyənləşdirmişdir. Burada dövlət:

- onun başçısı olan, dövlətdə ali icraedici hakimiyyət funksiyasını həyata keçirən prezident;
- hakimiyyətin qolları olan qanunvericilik, icraedicilik və məhkəmə

orqanları;

— yerli özünüidarəetmə orqanları ilə birlikdə cəmiyyətin ümumi məsələlərinin, o cümlədən təbii mühitlə bağlı məsələlərin həlli vasitəsi kimi, yəni dövlət funksiyalarının həyata keçirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir.

Dövlətin ekoloji funksiyasının əsas mahiyyəti:

— Təbii ehtiyatlardan cəmiyyətin mənafeyi baxımından, onun maraqlarına cavab verən şəkildə istifadə olunmasının həyata keçirilməsi;

— təbii ehtiyat və sərvətlərin tükənməsinin qarşısının alınması üçün onların davamlı istifadəsi;

— ətraf təbii mühitin keyfiyyətlərinin deqradasiyasının qarşısının alınması;

— fiziki və hüquqi şəxslərin ekoloji hüquqlarının və qanuni maraqlarının qorunması istiqamətindəki fəaliyyətlərində ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında ətraf təbii mühitlə bağlı 4 maddə mövcuddur (14,39, 78, 112). Maddə 14-də təbii ehtiyatların hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafeələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsub olduğu bildirilir. Maddə 39 - Azərbaycanda hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququna, hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququna malik olduğunu bildirir. Maddə 78-də ətraf mühitin qorunmasının hər bir vətəndaşın borcu olduğu deyilir. Maddə 112-də isə fəvqəladə hallar tətbiq edilməsindən bəhs olunur (2).

Azərbaycan Respublikasında ətraf təbii mühitlə bağlı məsələlər bir sıra qanunlarla tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının qanunları — digər dövlət orqanları və ictimai təşkilatların aktlarına münasibətdə ali hüquqi qüvvəyə malik olan, ali dövlət hakimiyyəti orqanının müəyyən olunmuş qaydada qəbul etdiyi normativ aktı, cəmiyyətdə hüquqi ifadə formasıdır.

Azərbaycan Respublikasında ətraf təbii mühit üzrə hazırda qüvvədə olan bir sıra qanunların siyahısı aşağıda verilmişdir:

1. «Pestisidlər və aqrokimyəvi maddələr haqqında»

2. «Su təchizatı və tullantı suları haqqında»
3. «Bitki mühafizəsi haqqında»
4. «Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında»
5. «Balıqçılıq haqqında»
6. «Torpaq islahatı haqqında»
7. «Yerin təki haqqında»
8. «Hidrometeorologiya fəaliyyəti haqqında»
9. «İstehsalat və məişət tullantıları haqqında»
10. «Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yer quruluşu haqqında»
11. «Heyvanlar aləmi haqqında»
12. «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında»
13. «Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında»
14. «Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında»
15. «Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsinin təsdiq edilməsi haqqında»
16. «Əhalinin radiasiya təhlükəsizliyi haqqında»
17. «Torpaqların münbitliyi haqqında»
18. «Atmosfer havasının mühafizəsi haqqında»
19. «Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında»
20. «Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında»
21. «İcbari ekoloji sığorta haqqında»
22. «Sanitariya-epidemioloji salamatlıq haqqında» (19).

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində cinayət — Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi ilə cəza təhdidi altında qadağan olunmuş təhlükəli əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) təqsirli olaraq törədilməsi sayılır. Başqa sözlə, cinayət qanunçuluğunun və hüquq qaydalarının ciddi surətdə pozul-

ması ictimai və dövlət quruluşuna, onun siyasi və iqtisadi sisteminə, mülkiyyətinə, vətəndaşların şəxsiyyətinə, siyasi, əmək, əmlak və başqa hüquqlarına qəsd edən ictimai təhlükəli əməldir. Müəyyən əməli cinayət kimi xarakterizə edən əlamətlərin məcmusu cinayət tərkibi adlanır. Cinayətin əsas əlaməti ictimai təhlükədir.

Cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş hər hansı əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) əlamətləri formal cəhətdən mövcud olsa da, lakin az əhəmiyyətli olduğuna görə ictimai təhlükəli sayılmayan, yəni şəxsiyyətə, cəmiyyətə və ya dövlətə zərər yetirməyən və ya zərər yetirmək təhlükəsi yaratmayan əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayət hesab edilmir.

Ekoloji hüquqpozmaları təbiətin mühafizəsi haqqında qanunları pozan, ətraf təbii mühitə və insan sağlamlığına təhlükə yaradan hüquqazidd və cinayət tərkibli hərəkətlərdir. Ekoloji cinayətlər Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 246-261-ci maddələrini əhatə edir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə görə aşağıdakı əməllər ekoloji-cinayətlər hesab edilir:

- işlərin yerinə yetirilməsi zamanı ətraf təbii mühitin mühafizəsi qaydalarını pozma;
- ekoloji cəhətdən təhlükəli maddələrin və tullantıların dövriyyəsi qaydalarını pozma;
- baytarlıq qaydalarını və bitki xəstəliklərinə və ziyanvericilərinə qarşı müəyyən edilmiş mübarizə qaydalarını pozma;
- su mənbələrini çirkləndirmə;
- atmosferi çirkləndirmə;
- dəniz mühitini çirkləndirmə;
- sahiləni şelf üzrə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini pozma;
- torpaqları korlama;
- yerin təkinin qorunması və istifadəsi qaydalarını pozma;
- balıqları və başqa su heyvanlarını qanunsuz ovlama;
- qanunsuz ov etmə;
- qanunsuz ağac kəsmə;

- meşələri məhv etmə və ya korlama;
- xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin və təbiət obyektlərinin mühafizə rejimini pozma.

Ekoloji hüquqpozmalar zamanı inzibati cavabdehlik təbiətdən istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi zamanı ən çox rast gəlinən haldır.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə qorunan ictimai münasibətlərə qəsd edən, hüquqazidd olan, təqsirli sayılan (qəsdən və ya ehtiyatsızlıq üzündən törədilən) və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməl (hərəkətsizlik) inzibati xəta hesab olunur.

Aşağıda qeyd edilmiş ətraf mühitlə bağlı inzibati xətalər, fiziki, vəzifəli və hüquqi şəxslərin inzibati məsuliyyət və inzibati tənbeh əməlləri sayılır:

- meşə fondu torpaqlarının özbaşına tutulması və ya həmin torpaqlardan qanunsuz istifadə edilməsi;
- xüsusi razılıq (lisenziya) olmadan Yerin təkindən istifadə etmə;
- heyvanlar aləmi obyektlərindən özbaşına istifadə etmə;
- ətraf mühitə atılan, axıdılan və ya basdırılan zərərli maddələrin miqdarının, habelə zərərli fiziki təsirlərin hədlərinin yol verilə bilən normativlərdən artıq olması;
- radioaktiv maddələrlə iş zamanı ekoloji tələblərin pozulması;
- müəssisələrin, qurğuların və başqa obyektlərin tikintisinə və yenidən qurulmasına dair ekoloji tələblərin pozulması;
- müəssisələr, qurğular və başqa obyektlər istismara verildikdə və ya istismar müddətində ekoloji tələblərin pozulması;
- ətraf mühitə tullantılarında müəyyən edilmiş normadan artıq çirkləndirici maddələr olan nəqliyyat vasitələrinin istehsalı, idxalı, istismara buraxılması və idarə edilməsi;
- müəssisənin ətraf mühitlə bağlı (istehsalat) monitorinqinin və ya onun təsərrüfat fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin uçot və hesabatının aparılması;
- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində standartlaşdırma, sertifikatlaşdırma

qaydalarının pozulması;

— yerin təkindən və xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərindən istifadə

qaydalarının pozulması;

— torpaqların zibillənməsi və korlanması;

— meşəqırma fondundan istifadənin, oduncağın tədarük edilib daşınması

qaydasının pozulması;

— ağac və kolların qanunsuz kəsilməsi və zədələnməsi;

— meşə fondu sahələrində biçənəklərin, otlaq sahələrinin zədələnməsi və ya korlanması, özbaşına ot biçilməsi və ya mal-qara otarılması, özbaşına yabanı meyvə, göbələk, giləmeyvə yığılması;

— meşə üçün faydalı faunanın məhv edilməsi;

— su obyektlərinin mühafizəsi qaydalarının pozulması;

— tullantıların yerləşdirilməsi və emalı tələblərinin pozulması;

— pestisidlər və aqrokimyəvi maddələr haqqında qanunvericiliyin pozulması;

— radiasiya təhlükəsizliyinin sanitariya və gigiyena qaydalarının təmin edilməsi tələblərinin yerinə yetirilməsi və ya pozulması;

— hidrometeoroloji fəaliyyət haqqında qanunvericiliyin pozulması;

— sənaye və məişət tullantılarının qalaqlanması və yandırılması zamanı ətraf mühitin mühafizə tələblərinə əməl edilməməsi;

— heyvanlar aləmi obyektlərinin mühafizəsi, ov və istifadə qaydalarının pozulması;

— ekoloji təhlükəsizlik haqqında qanunvericiliyin pozulması;

— «Qırmızı Kitab»a daxil edilmiş heyvan və bitki növlərinin qorunması üzrə tələblərin pozulması;

— zooloji kolleksiyaların yaradılması və onlarla ticarət qaydalarının pozulması, heyvanlarla rəhmsizcəsinə rəftar edilməsi;

— kiçik gəmilərin qeydə alınması, uçotu və istismar qaydalarının pozulması

(22).

3.2. Ətraf təbii mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq konvensiyalar və yardım mənbələri

Təbiətin mühafizəsi istiqamətində milli səviyyədə həyata keçirilən ən effektiv tədbirlər belə planetar miqyasda ətraf mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərdən davamlı istifadə məsələlərini tam şəkildə həll edə bilmir. Əvvəla, milli hüquq təminatlarından kənarda olan təbii sərvətlər (Dünya okeanı, Antarktida, Kosmos) dünya dövlətləri tərəfindən intensiv istismara məruz qalır. Digər tərəfdən, dövlətlər öz ərazilərində təsərrüfat və başqa fəaliyyətlər göstərərək qonşu dövlətlərin ətraf təbii mühitinə ciddi ziyan vurur, ya da qonşu dövlətlərin ekoloji maraqlarını bu və ya digər formada pozur. Buna real misal olaraq Araz və Kür çaylarının Ermənistan və Gürcüstan tərəfindən həddən artıq çirkləndirilməsini göstərmək olar. Üçüncüsü, dövlətlər tərəfindən razılaşdırılmış beynəlxalq tədbirlərin həyata keçirilməsi milli miqyasda ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinin həllini daha effektiv edir. Məhz bu əsas amillər beynəlxalq hüquqi nizamlayıcı kimi ətraf mühitin mühafizəsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın rolunu artırır.

Hal-hazırda dünya ictimaiyyətini qlobal ekoloji problemlər daha çox narahat edir. Bunlar, əsasən, iqlim dəyişmələri, ozon qatının nazıqlaşması, turşulu yağışlar, səhrələşmə, bioloji müxtəlifliyin getdikcə azalması, əhali artımının yüksək tempi və təbii ehtiyatların getdikcə tükənməsi problemləridir.

Ətraf təbii mühitin beynəlxalq hüquq normaları, əsasən, indiki və gələcək nəsillər naminə Yerin təbii sərvətlərinin davamlı istifadə olunmasının və qlobal ətraf mühitin zərərli təsirlərdən mühafizəsinin effektiv idarə edilməsinə yönəlmişdir. Təbiətdən istifadənin nizamlanması, əsasən, aşağıdakı vasitələrlə həyata keçirilir:

- qəbul olunmuş normalar;
- qarşılıqlı məsləhətləşmələr;
- təbii mühitin monitorinqi və mühüm ekoloji informasiyanın qarşılıqlı mübadiləsi;

- təbii şəraitin vəziyyətinə nəzarət;
- beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin pozulması zamanı beynəlxalq məsuliyyət.

Ətraf təbii mühit üzrə beynəlxalq hüququn əsas ümumi prinsipləri isə aşağıdakılardır:

- dövlət suverenliyinə hörmət;
- bütün dövlətlərin suveren bərabərliyi;
- mənfəət və maraqların qarşılıqlı xarakter daşması;
- digər dövlətin daxili işlərinə qarışmamaq;
- beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla icra edilməsi;
- mübahisələrin sülh yolu ilə həlli (2).

Qəbul edilmiş müasir beynəlxalq hüquqi normalar ətraf təbii mühit üzrə aşağıdakı xüsusi prinsiplərə əsaslanır:

- hər kəs təbiətlə həmahəng şəkildə sağlam və məhsuldar həyat hüququna malikdir;
- müntəzəm sosial-iqtisadi inkişaf prosesi zamanı insanın ekoloji hüquq və maraqlarının üstünlüyü;
- dövlətlərin öz təbii ehtiyatları üzərində ayrılmaz suverenliyi;
- davamlı inkişaf (ekoloji əsaslandırılmış sosial-iqtisadi inkişaf);
- bərabər ekoloji təhlükəsizlik (hər hansı bir dövlətin ekoloji rifahının başqa bir dövlətin hesabına təmin olunması yolverilməzdir);
- ekoloji aqressiyanın yolverilməzliyi (ətraf mühitə təsir edən vəsaitlərin hərbi və ya digər yolla düşməncəsinə istifadə olunması haqqında 1977-ci il Konvensiyası əsasında). Bədnam Ermənistan Respublikasının Metsamor AES-in radioaktiv tullantılarını Dağlıq Qarabağ ərazisində basdırması, işğal olunmuş meşəlik ərazilərdən ağacların kəsilərək sənayedə istifadə olunması, filiz-mədən sənayesinin zəhərli tullantılarının təmizlənmədən Araz çayına axıdılması Azərbaycan dövlətinin və xalqının ekoloji sahədəki hüquqlarını kobud surətdə pozan məqsədli ekosid siyasətidir;

— ətraf mühitə qarşı transsərhəd (sərhəddən keçən) ziyanların aradan qaldırılması;

— fəvqəladə ekoloji vəziyyətlər zamanı əməkdaşlıq;

— ətraf mühitin mühafizəsi yolunda elmi-texniki əməkdaşlıq;

— ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş razılaşdırılmış tələblərin icrasına nəzarət;

— ətraf mühitə transsərhəd (sərhəddən keçən) təsirlərlə bağlı mübahisələrin sülh yolu ilə həlli;

— kənar dövlətlər tərəfindən başqa dövlətlərin ərazilərində ətraf təbii mühitə vurulmuş ziyanlara görə beynəlxalq məsuliyyət və ziyanların kompensasiyası (22).

Aşağıda bəzi beynəlxalq konvensiyaların siyahısı verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bir sıra beynəlxalq konvensiyaları ratifikasiya etmişdir (Mötərizədə ratifikasiya tarixi verilmişdir):

1. Avropada böyük məsafələrə hava çirkləndiricilərinin yayılmasının qiymətləndirilməsi və birgə nəzarət proqramının uzunmüddətli maliyyələşdirilməsinə aid Protokol, Cenevrə, 1984;

2. Sərhəddən keçən su axınlarının və beynəlxalq göllərin mühafizəsi və istifadəsi (Su Konvensiyası). Helsinki, 1992 (18.03.2000);

3. Avropanın vəhşi təbiəti, yabanı florası və təbii yaşayış mühitinin qorunması Konvensiyası. Bern, 1979 (28.10.1999);

4. Bioloji müxtəliflik üzrə Konvensiya. Rio-de-Jeneyro, 1992 (14.03.2000);

5. Bir sıra təhlükəli kimyəvi maddələrin və pestisidlərin beynəlxalq ticarətinin məlumatlarının qabaqcadan razılaşdırılması üzrə Rotterdam Konvensiyası. Rotterdam, 1998;

6. Bitkilərin qorunması üzrə Roma Konvensiyası, 1951 (14.03.2000);

7. BMT-nin dəniz hüququ üzrə Konvensiyası. Monteqo Bey, 1982;

8. BMT-nin səhralaşmaya qarşı mübarizə haqqında Konvensiyası (ciddi quraqlıq və səhralaşması prosesi gedən ölkələrdə, xüsusilə Afrikada);

9. BMT-nin iqlim dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyası. Nyu-York 1992

(10.12.1995);

10. Böyük məsafələrdə havanın transsərhəd çirklənmələri haqqında Konvensiya. Genevrə, 1979 (09.04.2002);

11. Davamlı üzvi çirkləndiricilər üzrə Stokholm Konvensiyası, Stokholm, 2001 (09.01.2004);

12. Dünya mədəniyyət və təbiət irslərinin mühafizəsi haqqında Konvensiya. Paris, 1972;

13. Ətraf mühitə dair məsələlər üzrə qərarların qəbul edilməsində ictimaiyyətin iştirakı və informasiyanın alınması barədə Orxus Konvensiyası (Danimarka). Orxus, 1998. (09.10.1999);

14. Su quşlarının yaşama yerləri kimi beynəlxalq əhəmiyyəti olan sulu bataqlıq yerləri haqqında Ramsar Konvensiyası. Ramsar, 1971 (18.07.2001);

15. Kükürd tullantılarının və onların transsərhəd axınlarının 30% azaldılması haqqında Protokol. Helsinki, 1985;

16. Kökü kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan vəhşi fauna və yabanı flora növləri ilə beynəlxalq ticarət haqqında (CITES) Konvensiya. Vaşinqton, 1973 (23.06.1998);

17. Köçəri vəhşi heyvan növlərinin mühafizəsi üzrə Konvensiya (Bonn Konvensiyası);

18. Gəmilərin suyu çirkləndirməsinin qarşısının alınması üzrə Konvensiya. London, 1973, 1978 (22.04.1997);

19. Nüvə təhlükəsizliyi üzrə Konvensiya. Vyana, 1984;

20. Nüvə qəzalarının operativ xəbər verilməsi üzrə Konvensiya. Vyana, 1986;

21. Nüvə qəzaları və ya radiasiya qəza halları zamanı kömək üzrə Konvensiya. Vyana, 1986;

22. Ozon qatının qorunması üzrə Vyana Konvensiyası, 1985 (31.05.1996);

23. Ozon qatını dağıdan maddələr üzrə Monreal Protokolu. Monreal, 1987;

24. Səhralaşmaya dair mübarizə Konvensiyası. Paris, 1994 (24.04.1998);

25. Sənayedə baş verən qəzaların transsərhəd təsirləri haqqında Konvensiya, Helsinki, 1992;

26. Sərhədlərarası kontekstdə ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsinə dair Konvensiya (Espo Konvensiyası) Finlandiya, 1991 (01.02.1999);

27. Təhlükəli tullantıların sərhədlərarası daşınmasına və zərərsizləşdirilməsinə nəzarət haqqında Bazel Konvensiyası. Bazel, 1989;

28. Ümumdünya mədəni və təbii irsinin qorunması haqqında Konvensiya. Paris, 1972 (6.12.1993) (19).

Milli dövlətlər ətraf təbii mühitin mühafizəsi sahəsində iqtisadi imkanlarına və problemlərin miqyasına görə, beynəlxalq yardım olmadan bir çox ekoloji problemləri müstəqil həll etmək imkanına malik deyil. Bununla əlaqədar olaraq, son dövrlərdə bu sahədə bir sıra strukturlar və mexanizmlər yaradılmışdır. Belə struktur və mexanizmlərin fəaliyyətinin əsas faydası hər şeydən əvvəl bu ölkələrin qlobal və regional problemlərin həllinə cəlb olunmasıdır.

Özünün statusu, missiyası, fəaliyyət dairəsindən asılı olaraq müxtəlif olan, BMT və digər beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif yardımlar etmək imkanlarına malikdir. Bunlar adətən maliyyə, texniki, informasiya, məsləhət və s. kimi yardımlardan ibarətdir.

Nəticə və təkliflər

1. Planetimizdə baş verən elmi-texniki tərəqqi, sosial-iqtisadi inkişaf, onun tətbiq sahələrinin genişlənməsi və s. yeni-yeni elm sahələrinin yaranması və sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. Elmin özünüinkişafı təmin etməsi və bəşəriyyətin həm təhlükəsizliyinə həm də tərəqqisinə təminat verməsi bu gün xüsusi aktualıq kəsb edir ki, bu da sosial, hüquqi və etik aspektləri tənzimləyən bioetikanın yaranması ilə nəticələndi.

2. XX əsrin ikinci yarısında baş vermiş ekoloji böhran nəticəsində istehlakçı konsepsiya yeni baxışla – bəşəriyyətin biosferin taleyindən narahatlığı ilə əvəz olundu. Bu dövrdə pessimistlər bəşəriyyətin bədbin gələcəyini təsvir edir, müasir sivilizasiyanın labüd məhvə doğru getdiyini bildirdilər. Optimistlər isə insan şüuruna əsaslanaraq onun ekoloji problemləri həll edəcəyinə inanırdılar və onlar dünyanın gələcək inkişafı haqqında ondan çox model hazırlamışdılar. Bunlardan ən mühümü davamlı inkişaf konsepsiyası oldu.

3. XXI əsrin başlanğıcından etibarən dünyada ekoloji problemlər daha da kəskinləşdi, içməli suyun və ərzaq məhsuldarlığının azalması, iqlim dəyişmələri, biomüxtəlifliyin azalması, səhrələşmə, çirklənmə və s. neqativ proseslər intensivləşdi. Ekoloji məhdudiyyətlərin tətbiqi dünyada iqtisadi inkişafın yeni tipinin formalaşmasına səbəb oldu ki, bu tip «yaşıl iqtisadiyyat» adlandırıldı. Yaşıl iqtisadiyyata keçid təbii resurslardan effektiv istifadəyə, təbii kapitalın qorunub saxlanması və artırılmasına, çirklənmələrin və istixana qazlarının azaldılmasına, ekosistem və biomüxtəlifliyin qorunub saxlanmasına, gəlirlərin və məşğulluğun artırılmasına səbəb olacaqdır..

4. Son illərdə Azərbaycan Respublikasında əhəlinin sağlamlığı, ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji təhlükəsizlik və təbii resurslardan səmərəli istifadə, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin sürətli inkişafı ilə bağlı iyirmidən çox milli qanun və sənədlər qəbul edilmişdir. Nəticədə respublika əhalisinin içməli su ilə təminatı yaxşılaşmış, çirkab sularını təmizləyən qurğular istifadəyə verilmiş, yaşıl-

lıq sahələri salınmış, Xəzər dənizinin çirklənmədən qorunması haqqında tədbirlər planı hazırlanmış, davamlı inkişaf üzrə «Azərbaycan 2020: «Gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır.

5. İndiki və gələcək insan nəsilləri naminə ətraf təbii mühitin mühafizəsi, sağlamaşdırılması və yaxşılaşdırılması məqsədi ilə cəmiyyət-təbiət ictimai münasibətlərini tənzimləyən hüquqi normalar sistemi ekoloji hüquq adlanır. Ekoloji hüquq dövlət hüququnun bir sahəsi və ya tərkib hissəsidir. Ekologiya hüququnun təməli Konstitusiya və onun əsasında qəbul olunmuş qanunlar, standartlar, normativlər, cinayət və inzibati cəzalardır.

6. Gələcək nəsillər naminə təbii resursların davamlı istifadə olunmasının, ətraf mühitin zərərli təsirlərdən mühafizəsinin, təbiətdən istifadənin tənzimlənməsinin idarə edilməsinin və normalaşdırılmasının ən effektiv yolu Beynəlxalq əməkdaşlıq və Beynəlxalq yardımlardan səmərəli istifadə hesab olunur. Beynəlxalq təşkilatlar əsasən maliyyə, texniki, informasiya, məsləhət və s. kimi yardımlardan istifadə edirlər.

7. Ekosistemlərin tükənməsinin və dağıdılmasının qarşısını almaq üçün təbii mühitin həcmi ilə insanın təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi olan tullantılar arasındakı nisbəti qorumaq, insanın dağıdıcı fəaliyyətinin nəticələrinin uzunmüddətliyini nəzərə almaqla sosial sabillik və təbii ekosistemlərin dayanıqlığını təmin etmək.

8. Təbii şəraiti əlverişli olan ərazilərdə cəmiyyətin məskunlaşması və fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmaqla təbii ehtiyatların istehsal dövriyyəsinə cəlb olunmasını daha da intensivləşdirmək, cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsinin cəmiyyətin dinamik inkişafında mühüm rolunu əsaslandırmaq.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Məmmədov V.Q., Mustafayeva A.İ. Bioetika, hüquq və insan hüquqları. Monoqrafiya. B.: Elm və təhsil, 2013, 297 s.
2. Nuriyev C., Əsgərov Ə., Əhmədov Z. Ekologiya hüququ. Dərslik, 2003, 348 s.
3. Göyçaylı Ş. Coğrafi ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı, «Elm», 2014, 406 s.
4. Göyçaylı Ş., Mikayılov N. Ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə. Bakı, Elm, 1996, 160 s.
5. Məmmədov Q., Xəlilov M. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı, Elm, 2005, 880 s.
6. Nəbiyev N. İqtisadiyyat, cəmiyyət və ekologiya mühiti. Bakı, 2000, 696 s.
7. V.Məmmədov, E.Yusifov. Ekoloji menecment. Bakı, 2014, II cild, 423 s.
8. İ.İbrahimov. Ətraf mühitin iqtisadiyyatı. Bakı, 2015, 356 s.
9. Quliyev T.S. Təbiətdən istifadənin və ətraf mühitin mühafizəsinin iqtisadiyyatı. Bakı, 2006, 260 s.
10. Məmmədov Z.S. «Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2010, 229 s.
11. Atakişiyev M.C. Təbiətdən istifadənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2004. 220 s.
12. Ataşov V.X. Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri. Bakı, 2005, 336
13. Azərbaycan XXI əsrin astanasında. Elmi-praktik konfr. materialları. Bakı, 1998.
14. Dolxanov A.V. Təbiətdən istifadənin hüquqi əsasları. Bakı, 2008, 496 s.
15. Məmmədov Q., Məmmədova S. və b. İnsan ekologiyası. Bakı, 2015, 734 s.
16. Şükürov A.M. Qloballaşmış cəmiyyət, dünən, bu gün sabah. Bakı, 2006
17. Sarıyev R.M. İnsan-təbiət münasibətlərinin optimallaşdırılması; hüquqi və mənəvi amillərin vəhdəti. Bakı, 2004.
18. Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram. ETSN, Bakı, 2002.
19. Ekoloji qanunvericiliyi. Normativ-hüquqi aktlar toplusu. Bakı, 2006, 2007.

20. Бринчук М.М. Экологическое право (право окружающей среды). М.: Юрист, 2000, 688 с.
21. Новиков Ю.В. Ekolojiye, okrujayuŝey sreda i çelovek. Moskva, 2005, 736 s.
22. Чапек В.Н. Экономика природопользования. Учпес. М., 2000, 208 с.
23. Svetkova L.İ. i dr. Ekolojiya. Moskva 2001, 552s.
24. Steven Ferry. Examples & Explanations. Environmental Law. Aspen Publishers; 6 edition, 2012, 736 pages.
25. Stuart Bell, Donald McGillivray. Environmental Law. OUP Oxford; 6 edition, 2005, 978 p.

Xülasə

Dissertasiya işində təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin tənzimlənməsi yolları, təbiətin inkişaf qanunları və onun müasir strategiyası məsələləri şərh olunmuşdur. Bu sahədə davamlı inkişafın təmini aspektləri, yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqinin vacibliyi əsaslandırılmış və ətraf mühitin keyfiyyətinin normativ-hüquqi əsasları, beynəlxalq əməkdaşlıq formaları, həmçinin beynəlxalq yardım mənbələri araşdırılmışdır.

Summary

The ways of regulating the mutual relationship between nature and society, the ways of nature development and its modern strategy are explained in the dissertation work.

The aspects of sustainable development, the importance of the application of green economy and the normative-legal basis of environmental quality, international cooperation forms, also international aid sources have been studied in this field.

Резюме

В диссертации прокомментированы пути уравнивания взаимоотношений природы и общества, способы и вопросы современной стратегии развития природы. Исследованы аспекты продолжительного развития в данной области, обоснования важности внедрения зеленой экономики и основы нормативно-юридического качества окружающей среды, формы международного сотрудничества, в том числе, формы источников международной помощи.